

URBAN LOV OG BYLOVGIVNING
I NORGE OG TYSKLAND I MIDDELALDEREN
FRAM TIL ÅR 1400

Rune Simonsen

Mastergradsoppgave i Historie
Institutt for historie
Det samfunnsvitenskapelige fakultet
Universitetet i Tromsø
Høsten 2009

Forord

Jeg vil gjerne takke Anna, Richard, Atle, Frode, Institutt for historie, venner og familie for verdifull støtte og hjelp.

Innholdsfortegnelse

Del I

Kapittel 1: Preliminære aspekter	1
1.1. Innledning.....	1
1.2. Norges bylovskilder og historiografi	4
1.3. Tysklands bylovskilder og historiografi	6
1.4. Teoretiske definisjoner	9
1.5. Romersk og kanonisk rett – bylovgivningens historiske pilarer?	10
1.6. Det samfunnsøkonomiske grunnlaget for regionene	12
1.6.1. Norge.....	12
1.6.2. Tyskland	14
Kapittel 2: Urban lov i europeisk kontekst	17
2.1. Lovaspekter i tidlig middelalder	17
2.1.1. Markedsrett.....	18
2.2. Byfranchiser.....	19
2.3. Et urbant frihetsbegrep	23
Kapittel 3: Bymyndigheter – lovverkenes institusjoner	27
3.1. Framvekst av lauger og brorskapsforeninger	27
3.2. Kommunale bevegelser i Tyskland og Europa	30
3.3. Gryende institusjoner i Norge og Tyskland	32
3.3.1. Domstoler.....	33
3.3.2. Byrådenes utbredelse.....	36
Kapittel 4: Bylovgivning i Norge og Tyskland – makt og politikk	39
4.1. Norge.....	39
4.1.1. Monarkiske styresmakter	39
4.1.2. Kirkens innvirkning på den rettslige strukturen.....	41
4.1.3. Sosial kapasitet i byene?	45
4.1.4. Konge over by og rett	48
4.2. Tyskland.....	50
4.2.1. Det politiske klima i Tyskland	50

4.2.2. Investiturstrid og borgelig maktmomentum	51
4.2.3. Italia og Tyskland – særskilt urban autonomi	54
4.2.4. Et kontrastfullt urbanpolitisk Europa	57

Del II

Kapittel 5: Byloven av 1276 og Magdeburger Recht	59
5.1. Familielovenes nasjonale representativitet	59
5.2. Magdeburgs bytypus	64
5.2.1. Dommerpanelet: Der Schöppenstuhl	67
5.2.2. Byrådet: veien mot autonomt selvstyre	69
5.3. Bystyringen i Bergen på 1200-tallet.....	71
5.3.1. Gjaldker, systemann og fehirde	72
5.3.2. Lagmannsapparatet.....	73
5.3.3. Rådmenn – byrådets funksjoner og myndighet.....	75
5.4. Bylovs-codex.....	78
5.4.1. Tingbestemmelser	79
Kapittel 6: Konklusjon.....	87
Litteratur	93
Internettressurser	100

KAPITTEL 1: PRELIMINÆRE ASPEKTER

1.1. Innledning

I forbindelse med den vidtspennende re-urbaniseringsprosessen som preget middelalderens Europa i århundrene etter 900-tallet, vokste urban rettsforfatning og bylovgivning fram til å bli en betydningsfull del av byenes¹ sammensatte bilde. Som et resultat av den akselererte sentraliseringsbølgen ble byene rettslig skilt ut fra sine landlige omgivelser som politisk definerte enheter med avgrenset byområde. På tvers av kontinentet etablerte det seg administrative myndigheter i bykjernene, mens samfunnsaktuelt lovverk tok til å bli nedfelt i egne allmenngyldige rettsprotokoller og lovbøker. Riktignok hadde slike regelsett og styringsorganer ulike forutsetninger fra region til region og fra by til by, men likevel kan paralleller trekkes mellom de mangfoldige byene i Italia i sør, via de sentral- og vesteuropeiske områdene, til Skandinavia i nord. For flertallet av middelalderens byer var denne rettsutviklende tendensen forbundet med nye juridiske utfordringer i stadig mer innfløkte bysamfunn. Den generelle ekspansjonen i byliv og bynæringer skapte i så måte et presserende behov for et funksjonelt rettssystem.² Norske og tyske byer tok del i denne omfattende bevegelsen, og innen det 13. århundre eksisterte det i begge regioner byer med administrative styringsorganer og urban lov.

Interessefeltet for denne avhandlingen er avgrenset til urban lov og bylovgivning i Norge og Tyskland fram til år 1400. Avhandlingen er delt inn i to deler, hvor første del søker å belyse den alminnelige framveksten av urban lov på europeisk nivå i tillegg til å kartlegge politisk lovgivningsmakt i norske og tyske byer. Andre del søker hovedsakelig å eksemplifisere tematikken ved å drøfte *Magnus Lagabøters Bylov fra 1276* og *Magdeburger Recht*, urbane lovverk fra henholdsvis Bergen og Magdeburg, i et komparativt miljø. I så måte tar avhandlingen høyde for et makro- og mikroperspektiv.

Hva var egentlig fenomenet urban lov i Norge og Tyskland i middelalderen? Hvilken betydning hadde framveksten av administrative organer for byenes rettslige sfære? Og er det mulig å anse Norge som en integrert del av de sentraleuropeiske rettsutviklingstendensene?

---

¹ I denne avhandlingen brukes begrepet ”by” om de norske sentralstedene som innfrir de juridisk-økonomiske kriteriene fremstilt på side 12. Når det kommer til begrepet ”by” i europeisk sammenheng, differensieres det mellom ”markedsby” og ”by”. For videre definisjoner, se side 16.

² Solberg, Grete. *Rådmenn i Bergen i middelalderen fram til ca. 1500*. Hovedoppgave i historie ved Universitetet i Bergen. Høsten 1975. s. 1.

Det kjente begrepet ”byluft gjør fri” er av mange regnet som selve definisjonen på urban status i middelalderen. Det kan være interessant å undersøke om det juridiske begrepet hadde samme betydning i Norge som i Tyskland. Et annet kjernemotiv i denne oppgaven er å kartlegge hvem som hadde den politiske myndighet til å utstede bylovene i Norge og Tyskland. Hvilke aktører var i besittelse av den lovgivende makt på urbant plan, og er det mulig å identifisere maktstrukturelle forskjeller i våre utvalgte territorier?

Hvis slike problemer kan løses, bør vi være i stand til å avgjøre hva slags type rettssamfunn som var å finne i to regioner vi i utgangspunktet vet var nokså forskjellige hva geografi og overbærende system angår. Tyskland lå tross alt midt i de føydalt anlagte territoriene i Europa, mens Norge i langt større grad var avsidesliggende. Forhåpentligvis kan studiet belyse den rettshistoriske utviklingen i seg selv, men også gi en pekepinn på urbaniseringsprosessenes karakter i to vidt forskjellige deler av Europa. Hvilke paralleller er det mulig å trekke mellom middelalderens rettsvesen og det urbanpolitiske system? På bakgrunn av de overnevnte spørsmålene kan perspektivet i denne oppgaven defineres som politisk-legalt. Motivet er å bruke lov materialet som nøkkel til å forstå byenes hverdagsliv og styringsmekanismer.

Første kapittel er rettet mot temaets grunnleggende aspekter og tar for seg de respektive kilderessursene, akademisk historiografi, teoretiske definisjoner og bylovenes forbindelse til Romerretten og kanonisk rett. Avslutningsvis i kapitlet er det naturlig å drøfte det samfunnsøkonomiske grunnlaget til de ulike regionene; det er nemlig avgjørende å bestemme hvilke samfunnsforhold byene – og dermed bylovene – utviklet seg i.

I kapittel 2 skal grunntrekkene ved utbredelsen av vesteuropeisk urban lov aktualiseres. Dette skjer ved at tematikkens begrepsbase blir drøftet. Norge og Tyskland står i fokus, men andre deler av Europa, fortrinnsvis England, vil bli trukket inn for å etablere et refleksjonsgrunnlag. I den sammenheng er det nødvendig å gjennomgå representative fellesnevner for fenomenets europeiske bevegelse, herunder framveksten av markedsrett, byfranchiser og urbane privilegier.

Kapittel 3 er dedikert til en gjennomgang av de administrative organene som vokste fram for å styre det økonomiske og juridiske liv. Perspektivet er norsk og tysk, men temaet er likevel støttet opp av europeiske eksempler. Hovedmotivet er å sette fokus på institusjonenes sosiale sammensetninger, for så å få en oversikt over hvilke representasjonsnøkler styringsapparatene

var satt sammen etter. Det er her interessant å undersøke hvordan byherrer³ plasserte ut sitt representantskap i slike styringsenheter, hvilke borgelige fellesskap som involverte seg i urbane myndigheter og hvilke drivkrefter som stod bak denne utviklingen.

I neste kapittel vendes fokuset over mot makt, politikk og bylovgivning. Konge, kirke, aristokrati og urbane sosiale grupper må behandles for å finne ut hvor den urbane lovgivningsmyndigheten befant seg i Norge og Tyskland. Politisk klima og selvstyre er nøkkelbegreper her.

Kapittel 5 hører inn under avhandlingens andre del og søker å dybdeanalysere de annonserte bylovsverkene i lys av påhengende organisasjonsapparat. Hensikten er å konkretisere rettsaspektene i Bergen og Magdeburg, og forsøke å koble spesifikke hendelsesforløp opp mot den generelle begrepsbasen.

Avslutningsvis skal kapittel 6 brukes til å føre delene sammen fra et sammenfattende og konkluderende ståsted. I den forbindelse er det naturlig å dra slutninger på bakgrunn av det drøftede materialet, og reflektere over politisk-legale likheter og ulikheter i våre aktuelle områder.

Til sist i innledningen må den vitenskapelige verdien av et slikt komparativt studie overveies. Bylovene fra middelalderen er langt fra noe ubeskrevet blad på vitenskapelig nivå, verken i Norge eller i Tyskland. Gjennomgående arbeider er gjort på begge sider av gjerdet, og temaet byr i grunn på et utmerket sekundærlitterært fundament – uavhengig av hvorvidt man forfølger et retts teknisk perspektiv eller et sosiopolitisk forfatningsperspektiv. Denne studien heller klart mot sistnevnte vinkling, og søker å anvende lovmaterialet til å kaste lys over byenes karakter og funksjonelle sammensetning der de måtte befinne seg.

Det eksisterer nokså få studier der de norske byene er satt opp mot sine europeiske motstykker, og når det kommer til komparative arbeider på urban lov, blir det tynnere. Hovedtyngden av forskningsarbeidet gjort på Norge og Tyskland hviler naturlig nok på den hanseatiske handelsforbindelsen til Bergen i middelalderen og på *det tyske kontorets* opprettelse på Vestlandet mot slutten av 1200-tallet. Utover dette bindeleddet foreligger det ikke åpenbare årsaker til at *nettopp* Tyskland og Norge huser større komparativt potensial enn eksempelvis Norge og Frankrike. Likevel vet vi at middelalderens Tyskland utviste representative verdier for Vest, Sentral- og Sør-Europa med tanke på urbaniseringsprosessene, om enn med territoriale særegenheter. Og i lys av det urbane rettssystemets

---

³ *Byherre* anvendes i denne avhandlingen for å betegne byenes maktinnehaver, verdslig eller geistlig. I England anvedte man betegnelsen *lord*, i Tyskland *Stadtherr*.

samfunnsbindende egenskaper – en funksjon vi også assosierer fenomenet med i moderne tid – kan lovene og bystyringen bidra til vår forståelse av byenes natur, enten det være seg i Norge eller i Tyskland.

På en annen side har prosjektet merkbare utfordringer. Skal byenes lovutvikling i middelalderen gjenspeiles, må nødvendigvis det komplekse og individuelle miljøet byene befant seg i, anerkjennes. Dette innebærer å vie oppmerksomhet til maktpolitiske omstendigheter, bystyringsorganenes sammensetning, det sosiale fundamentet og den enkelte bys økonomiske komposisjon og natur – i tillegg til det urbane rettsaspektet i seg selv. Det sier seg selv at denne type kompleksitet vanskelig kan drøftes utdypende i følgende arbeid. Hensikten i avhandlingen er ikke å sette fokus på de innfløkte samfunnssystemene som vokste fram både i Tyskland og Norge, men heller å kartlegge hvordan rettselementene stod i forhold til disse. Makten over lovene og makten over byene som lovene gjaldt i, henger utvilsomt sterkt sammen. Slike spørsmål bidrar til å avdekke hvorvidt norske byer faktisk kan sees på som avvikstilfeller i forhold til den generelle trenden i Europa, eller om de mer tradisjonelle oppfatningene til norske historikere fremdeles er brukbare, altså at det som foregikk i Norge ikke var nevneverdig ulikt det som hendte andre steder. Det er hevet over all tvil at norsk middelalderforskning ikke har gått inn for å skille de norske prosessene ut fra eksempelvis England, Frankrike eller Tyskland. I stedet for å adressere de åpenbare kontrastene til sistnevnte land, herunder byenes størrelse, funksjoner, økonomiske utvikling og autonomi, har de vanskelige definisjons- og strukturspørsmålene blitt forbigått i stillhet. Man har med andre ord forsøkt å forstå Norge fra et nøytralt ståsted, og ikke i lys av prosessene utenfor.

I tillegg er det åpenbart problematisk å behandle to ulikartede regioner komparativt; store forskjeller i tekstur kan eliminere både felles årsaksforklaringer og virkningsforhold. Utfordringen for følgende avhandling ligger først og fremst i å beherske slike grove ulikheter, men også i å føre de byrettslige aspektene sammen innenfor en forenelig ramme. Hvis balansen kan etableres, bør prosjektet være fruktbart.

1.2. Norges bylovskilder og historiografi

I Norges tilfelle er de eldste bevarte kildene til urbant lovverk *Olav den helliges overenskomst med islendingene*⁴ og *Nidaros Bjarkøyrett*⁵. Sistnevnte kalles ofte den eldste byloven for

---

⁴ Direktivene er antageligvis nedfelt et sted mellom 1015-1028. Teksten er å finne i den islandske fristatslovboken Grågås. Se Bagge, S., Smeddal, Synnøve H., Helle, K. *Norske middelalderdokumenter*. Universitetsforlaget. Bergen/Oslo/Tromsø 1973. Nr. 1.

Trondheim eller Nidaros. Hovedsaklig framstår lovsamlingen som en rekke enkeltstående dokumentfragmenter fra ulike tidspunkt i middelalderen. Noen få pergamentstykker kan dateres omtrentlig til 1200-tallet, mens avskrifter foretatt av islendingene på 16- og 1700-tallet gir videre tilgang.⁶ Bjarkøyretten kan ikke betegnes som en enhetlig konstruert bylov – trolig er deler forfattet på 1100-tallet i tilknytning til framveksten av kaupangen Nidaros, mens enkelte bolker kan ha sitt opphav så sent som under kong Håkon Håkonssons regjeringstid på midten av 1200-tallet. De eldste rettsreglene antas å stamme fra mellom 1000 og 1160.⁷ Størstedelen av innholdet i disse rettsreglene er utvunnet eller videreformidlet fra *Frostatingsloven* – landskapsretten konge- og kirkemakt antageligvis begynte kodifisering av i 1160-70.⁸ Hensikten med *Frostatingsloven*, i likhet med *Gulatingen*, *Borgatingen* og *Eidsivatingen*; administrert av de fire landlige rettskretsene; Gulathing, Eidsivating, Frostating og Borgarting, – var å regulere bønder og bygdesamfunn i landsdelen etter fastsatte prinsipper. Bjarkøyretten fyller i så måte ut kristenrett, mannhelgebolk og tjuvebolk, for å nevne noen, med enkeltbestemmelser og særparagrafer for kaupangen.

I 1276 ble den *Nyere Bjarkøyrett*, eller *Magnus Lagabøters Bylov*⁹, ferdigstilt i regi av Magnus Håkonsson, to år etter *Landsloven*.¹⁰ I likhet med den gamle Bjarkøyretten, beskjeftiger den nye bylovgivningen seg hovedsakelig med rettsspørsmål av urban art, dels ved siden av og dels i samsvar med *Landsloven*. Byloven ble forfattet med tanke på samtidens viktigste og største handelsby i Norge, Bergen. Etter all sannsynlighet ble den på et senere tidspunkt tilpasset og gjort rettskraftig for alle kjøpstedene i Norge, deriblant Trondheim, Oslo og Tønsberg. Kilden gir først og fremst historisk tilgang til bergenske forhold i høy- og senmiddelalderen, da eksemplarene fra rikets øvrige byer foreligger nokså ufullstendige. Dens nytteverdi har vært gjenstand for debatt blant historikere, men kildens kvalitative egenskaper er likevel nokså ubestridte. Det faktum at den er konstruert i samtiden og bevart relativt fullstendig i sin originalitet,¹¹ gjør den både til et redskap for å forstå bysamfunnet i Bergen og til et byrettshistorisk instrument.

---

⁵ Originale bruddstykker av Bjarkøyretten er trykt i Norges gamle love, bd. I.

⁶ Blom, Grethe Authén. *Hellig Olavs by. Middelalder til 1537*. Trondheims historie 997-1997. Universitetsforlaget 1997. s. 76.

⁷ Sandnes, Jørn og Hagland, Jan Ragnar. *Bjarkøyretten. Nidaros eldste bylov*. Det norske Samlaget, Oslo 1997. s. XI.

⁸ Ibid. s. X.

⁹ Originalmaterialet er trykt i Norges gamle love, bd. II.

¹⁰ *Landsloven* regnes som det første, nasjonale lovsett i Europa.

¹¹ Byloven for Bergen foreligger ikke i noen førsteutgave fra 1270-årene. Både *Landsloven* og *Byloven* er utarbeidet på bakgrunn av senere avskrifter. Byloven er bevart i ca. 25 avskrifter pre 1600. Halvparten av disse er *Bergensvarianter*, fire avskrifter er *Tønsbergvarianter*, to *Oslovarianter* og to er *Nidarosvarianter*. Se Blom, G.A. *Hellig Olavs by – middelalder til 1537*. s. 197-198, og Blom, G.A. *Magnus Lagabøters bylov og Trondheim*

Det øvrige primærkildematerialet av urbanrettslig karakter representeres i hovedsak av *rettarbøter*, kongelige forordninger eller *skipaner*, *byvedtekter*, *traktater*, *privilegier* og *diplomer*. Til sammenligning med eksempelvis England, Frankrike, Tyskland og Italia, er kildesortementet for norsk middelalder tynt og sporadisk. Likevel skal det presiseres at bylovene er relativt godt dokumentert også i Norge, spesielt for Bergen og Trondheim.

Når det kommer til litteraturressurser innenfor fagfeltet, eksisterer det en del tidligere vitenskapelige arbeider på urban rettshistorie i Norge. I det omfattende verket fra 1982, *Bergen bys historie, bind I*, har Knut Helle aktivert bredden av det rettshistoriske kildematerialet og blant annet illustrert urban lov og byorganisasjon i Bergen. Av de øvrige verkene til Knut Helle kan *Norge blir en stat* fra 1974 trekkes fram som et nyttig oppslagsverk på norsk forfatningshistorie i middelalderen. Bernt Lorentzens *Lov og rett i Bergen i middelalderen* og Grethe Authén Bloms artikkel i *Trondhjemske samlinger, bind 9 – hefte 2: Magnus Lagabøters bylov og Trondheim med en innledning om Bergen bylovs overføring til rikets øvrige kjøpsteder*¹², begge fra 1974, kan betraktes som spesialstudier innenfor faggrenen, og representerer i så måte en renere form for urban rettsforskning. Sistnevnte forfatter har i tillegg gjort en rekke arbeider på riksnasjonal byhistorie, herunder *Kongemakt og privilegier i Norge inntil 1387* fra 1967. Av den noe eldre litteraturen er det verdt å nevne T. H. Aschehougs *De norske Communers Retsforfatning før 1837* og Alexander Bugges *De norske byers selvstyre og handel* fra 1899. Sistnevnte verk anses i dag for å være nokså kontroversiell fordi det gjennomgående hevdes at norske byer utviklet autonomi på linje med sine europeiske by-ekvivalenter.

1.3. Tysklands bylovskilder og historiografi

Før en nærmere introduksjon av det tyske byrettshistoriske kildegrunnlaget kan foreligge, må en avgrensning nødvendigvis finne sted. Det er ikke mulighet for å behandle det brede spekteret av lovfamilier, urbane lovverk og enkeltstående forfatningstrekk i Tyskland på en detaljert måte – den tyske bymosaikken var til dét for vidtspennende og omfangsrik. I denne avhandlingen er hensikten å fremstille to perspektiver på tyske forhold. Det er ønskelig (1) å anvende utvalgte byer som representative eksempler på generell framvekst av urbant lovverk

---

med en innledning om Bergen bylovs overføring til rikets øvrige kjøpsteder, i: *Trondhjemske samlinger, bind 9 – hefte 2*. 1974. s. 103.

¹² Utgitt i *Trondhjemske samlinger, bind 9 – hefte 2* 1974.

og bylovgivning i Tyskland, og det er behov for (2) å rette et spesielt fokus mot den bylovgivning, eller *Stadtrecht*, som etablerte seg i Magdeburg, Sachsen-Anhalts hovedstad.

Der Sachsenspiegel er Tysklands eldste og kanskje viktigste bevarte rettsbok sammen med *Mühlhäuser Reichsrechtbuch*.¹³ Førstnevnte samling stammer fra første halvdel av 1200-tallet, og ble hovedsaklig produsert av Eike von Repgow for å skriftfeste samtidens sedvanerett. Kilden er ikke å regne for et normativt lovverk, men heller som et initiativ for å dokumentere allerede eksisterende regler vedrørende land- og lensrett.¹⁴ Tittelen sikter til at de oppførte rettsreglene ”speiler” det landlige samfunnets retts- og ordenssystem. Utover i høy- og senmiddelalderen kom verket til å bli en ledende rettsbok i store deler av Øst-Europa, og kan sammenlignes med Frostatingslovens (og den senere Landslovens) autoritet som landlig lovsamling i Norge.

Størsteparten av det tyske primærkilderegisteret fra 11- og 1200-tallet består derimot av privilegiummateriale og enkeltstående dokumenter (*Urkunden*). De fleste originale *städtische Urkundenbücher*, eller ”bybøker”, strekker seg ikke lenger tilbake enn til omtrent 1300. Utover dette primærmaterialet må historisk tilgang til byenes middelalderhistorie først og fremst kanaliseres gjennom senere editerte kildetyper.¹⁵ I likhet med mye av dokumentasjonen fra det øvrige Europa, eksisterer det langt flere normativt anlagte skrifter – produsert og vinklet av offentlige instanser – enn skrifter og dokumentariske levninger fra den alminnelige bybefolkningen.

Magdeburger Recht er betegnelsen på den urbane forfatning Magdeburg fostret fram i høymiddelalderen. Dette settet av rettsregler spredte seg til mer enn hundre andre byer i Sentral- og Øst-Europa, som regel i forbindelse med *Der Sachsenspiegel* sin spredning til de landlige distriktene, og representerer en av de store lovfamiliene i tysk byrettshistorie. Den eldste bevarte kilden til rettsordningen er *Das Privileg des Erzbischofs Wichmann* fra 1188. I dette privilegiet, som var en avtale mellom bispedømmet og Magdeburgs beboere, skriftfestes handelsprivilegier og særbestemmelser vedrørende rettssikkerheten til byens borgere.¹⁶

---

¹³ Se Meyer, Herbert. (Hg.) *Das Mühlhäuser reichsrechtbuch aus dem anfang des 13. Jahrhunderts*. (Schriften der Akademie für Deutsches Recht, Gruppe V: Rechtsgeschichte), 3. Auflage, Weimar 1936.

¹⁴ Se Lück, Heiner. *Über den Sachsenspiegel. Entstehung, Inhalt und Wirkung des Rechtsbuches*. Halle a.d. Saale 1999; og Ebel, Friedrich (Hrsg.). *Sachsenspiegel. Landrecht und lehnrecht*. Stuttgart. Reclam 1993.

¹⁵ Engel, Evamaria. *Die deutsche Stadt im Mittelalter*. Düsseldorf: Patmos Verlag GmbH & Co. KG, Albatros Verlag, 2005.s. 14-15.

¹⁶ Lieberwirth, Rolf. *Das privileg des Erzbischofs Wichmann und das Magdeburger Recht*. Sitzungsberichte der sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse. Band 130 – Heft 3. Berlin: Akademie-Verlag, 1990. s. 3-4.

Avtalen regnes som selve begynnelsen på en lang og omfattende utviklingsprosess mot de komplekse forfatningssystemer både Magdeburg selv og øvrige ”datterbyer” kom til å frembringe i de påfølgende århundrene. Utover på 1200-tallet ble det produsert en rekke kopier av Magdeburgs lovverk for nye byer, og flere av disse er bevart. Eksempelvis mottok Breslau et slikt duplikat i 1261 med 77 paragrafer.

Av øvrige primærkilder som kan belyse forhold knyttet til Magdeburgs rettshistorie, finner vi *Urkundenbuch des Erzstifts Magdeburg*, *Urkundenbuch der Stadt Magdeburg*, *Sächsisches Weichbild*¹⁷ og *Die Magdeburger Schöppenchronik*, for å nevne de viktigste.

Det er i tillegg verdt å kommentere at kildesortementet til Magdeburg har blitt betraktelig redusert ved to anledninger; i 1631 brant originalarkivet til *Der Magdeburger Schöffen* til grunns; og under et bombeangrep i andre verdenskrig, i september 1944, tapte byens statsbibliotek 140.000 av 180.000 volumer fra sitt register.¹⁸ Rettsutviklingsprosessen i Magdeburg fra omtrent år 900 til omkring midten av 1100-tallet er derfor nokså uklar. Som en følge av dette må de institusjonelle formeringsprosessene og lignende rettslige forhold fram mot cirka 1150 hovedsaklig forstås på bakgrunn av andre biskop-byer og byens senere rettsstruktur.¹⁹ Det bør også nevnes at det ikke eksisterer noe original middelaldersk byfranchise fra Magdeburg.

Tysk rettshistorisk forskning er en bred vitenskapelig disiplin, og framstår i høyere grad som egen faginnretning enn gren av det historiske fag. Av sekundærlitteraturens generelle sort kan Karl S. Bader og Gerhard Dilchers *Deutsche Rechtsgeschichte – Enzyklopädie der Rechts- und Staatswissenschaft* fra 1999 trekkes fram som et grundig samleverk der rettshistorien til de tyske byene er viet meget stor plass. Sistnevnte forfatter står også bak *Bürgerrecht und Stadtverfassung im europäischen Mittelalter* fra 1996. *Die deutsche Stadt im Mittelalter. Von der Römerzeit bis zu den Zunftkämpfen* fra 1954, av Hans Planitz, er på sin side en velrenommert studie av byene i sin alminnelighet.

For Magdeburgs byrettsutvikling er det, i likhet med den øvrige rettshistorien, gjort flerfoldige arbeider av ulike slag. En av de fremste forskerne på feltet er Friedrich Ebel. Han har gitt ut en rekke arbeider på lovfamiliens forskjellige aspekter, herunder *Magdeburger Recht, Band II /1: Die Rechtsmitteilungen und Rechtssprüche für Breslau, Teil 1: Die Quellen*

---

¹⁷ Begrepet Weichbild er den eldre betegnelse på ”Stadtrecht” – ”Wikbild” betyr ”Recht des Wik”.

¹⁸ Se *Lost memory – Libraries and archives destroyed in the twentieth century*. Under Unesco sine hjemmesider. URL: <http://www.unesco.org/webworld/mdm/administ/pdf/LOSTMEMO.PDF>

¹⁹ Puhle, Matthias. *Magdeburg im Mittelalter. Der Weg von der Pfalz Ottos des Großen bis zur Hansestadt um 1500*. Halle (Saale): Mitteldeutscher Verlag 2005. s. 55-56.

von 1261 bis 1452 fra 1989. I sistnevnte verk kan *Magdeburger Weistum von 1261* lokaliseres – bylovskopien som ble utstedt til Breslau av Magdeburgs rettsautoriteter på midten av 1200-tallet. Det er dette settet med bylover som senere skal sammenlignes med sin nokså samtidige, bergenske bylovs-ekvivalent. Heiner Lück, Matthias Puhle og Rolf Lieberwirth er blant de øvrige ressurspersoner på Magdeburgs lovhistoriske felt. Respektive studier er herfra publisert om blant annet tysk, saksisk og magdeburgsk retts- og forfatningshistorie.²⁰

1.4. Teoretiske definisjoner

Det er nødvendig å vie oppmerksomhet til byenes teoretiske fundament i middelalderen og dermed avklare hvordan rettsaspektet i seg selv er med på å definere begrepet *by*.

I første rekke må det faktum at byene var nye sosioøkonomiske enheter i middelalderens samfunnssystem erkjennes. Byenes innbyggere arbeidet ikke i jordbruksnæringen, slik den alminnelige bonde gjorde. Naturligvis forekom det at urbane borgere dyrket gulrøtter i bakgården, men *det* var ikke deres primære levebrød – de var håndverkere, handelsmenn, rådmenn, lagmenn, prostituerte og tiggere, for å nevne noen sysselsetninger. Med andre ord, byfolket var spesialisert på områder vi forbinder med urbanitet, klart utskilt fra det agrare arbeidet. Når byene skal avgrenses fra sitt omland, anvendes gjerne denne økonomiske ligningen av byhistoriske forskere for å trekke et teoretisk skille mellom land og by.

En annen viktig definisjon beror på det faktum at byen er formelt-strukturelt adskilt fra sine landlige omgivelser gjennom sentrumsfunksjoner i en kommunal ramme. Nærmere bestemt har byen separat organisasjon og jurisdiksjon: det eksisterer gjerne domstoler, administrative apparater, særegen bylovgivning eller spesialprivilegier av ymse slag.²¹ Og bruker vi sistnevnte kriterier for byene, kategoriseres de fra et juridisk eller lovlig perspektiv.

Byforskningen beror som regel på en økonomisk eller juridisk tilnæringsmåte, og forskningsresultatet påvirkes definitivt av hvilket perspektiv man anvender. I *The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change 950-1350*, trekker Robert Bartlett fram et godt eksempel på hva tilnæringsmetoden kan medføre for vår definisjon av byene. Hvis urbaniseringsprosessene i Øst-Europa utelukkende drøftes fra et juridisk ståsted, ser vi at de nedarvede magdeburgske og lübeckske *byfranchisene* (En. *charter*, Ty. *Stadtrecht*) tidsfester grunnleggelsen av byene til perioden 1150-1350. Men vurderer man byutviklingen i regionen

---

²⁰ Se litteraturliste for videre informasjon.

²¹ Helle, K, Nedkvitne, A. *Sentrumsdannelser og byutvikling i norsk middelalder*, i: Blom, G.A. (red.), *Middelaldersteder, Urbaniseringsprosessen i Norden* (rapport til Det XVII. nordiske historikermøtet, Trondheim 1977, særtrykk 1982). S. 38-39.

fra et økonomisk ståsted, vitner arkeologisk materiale om at det fantes bosetninger og urbane strukturer *før* 1150. Byene eksisterte med andre ord lenge før de urbane forfatningsdokumentene ankom.²² Det er derfor nyttig å være bevisst på det faktum at rettsdokumentene har egenskaper som kan belyse reelle forhold, men de kan også tie om gitte forhold og i enkelte tilfeller være direkte misvisende. Mye av lovmaterialet ble konstruert for at byenes borgere skulle følge bestemte retningslinjer, men det er ikke dermed sagt at befolkningen nødvendigvis respekterte eller overholdt slike reglementer. Rettsdokumentene reflekterer gjerne enkelte aspekter av middelalderbyenes hverdagsliv, nettopp på grunn av sine normative egenskaper, men lovmaterialet krever likevel en kildekritisk tilnæringsmåte og må anvendes med omhu hvis historiske fakta skal kunne ekstraheres fra kildetyper.

Det er i tillegg greit å belyse skillelinjen mellom *lovverk* og *privilegier*. Sistnevnte begrep reflekteres i de særavtaler som ble inngått mellom politisk definerte segmentgrupper i middelalderen. Hovedsakelig var de middelalderske privilegiene ad hoc-avtaler mellom ymse parter, gjerne borgere og byens autoritære makt. ”Særavtalene kunne være til gagn for begge parter, men mest iøynefallende er de fordeler kongen måtte innrømme den annen part i form av særbeholdninger og forrettigheter – privilegier”.²³ Grethe A. Blom eksemplifiserer her den generelle trenden på norsk jord, men i kontinental forstand kunne det like gjerne være bispedømmet eller andre byherrer som utstedte slike fortrinn til byenes borgere. Når kongemakten tilskriver en tredjedel av alt under 5 marks saker fra tingbøter til bymennene i Byloven av 1276²⁴, kan et privilegium *innenfor* lovverket identifiseres. Slik forstår vi at innholdet i rettsbøkene er komponert av både privilegier og veiledende direktiver og at privilegiene kunne stå på utsiden av de formelle lovbøkene.

1.5. Romerrett og kanonisk lov - bylovgivningens historiske pilarer?

Konseptet *urban lov* er eldre enn den byrett de reetablerte søreuropeiske byene, eksempelvis Genova, Venezia og Pisa, huset i tidlig middelalder. Den forhenværende *Romerretten* regulerte i antikken store deler av de vesteuropeiske bystatene gjennom sitt sofistikerte rettssystem og regnes, i historisk forstand, som en av de mest betydningsfulle lovinnretninger for den vestlige verden. *Tolvtavleloven* fra omkring 500 f. kr. er en av de tidligste referanser til Romerretten, men trolig eksisterte det sedvanerett av ulikt slag også før denne tid.

---

²² Bartlett, R. *The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change 950-1350*. Princeton University Press 1993. s. 169.

²³ Blom, Grethe Authèn. *Kongemakt og privilegier i Norge inntil 1387*. Universitetsforlaget. Oslo 1967. s. 1.

²⁴ Robberstad, Knut. *Magnus Lagabøters Bylov*. Oversatt utgave med bidrag av Absalon Taranger. Kristiania: Cammermeyers boghandel, 1923. s. 6 (I, 4, § 2.).

Hvorvidt det kan spores retts- og forfatningskontinuitet mellom Romerretten og den tidlige middelalderske urbane lovgivning, er et spørsmål som har vekket vitenskapelig debatt. Problemet inngår i den overordnede debatt omkring byenes kontinuitet mellom Romerrikets fall i 400-500 og år 1000. En nevneverdig advokat for slik rettsfortsettelse er Friedrich Carl von Savigny²⁵, men i følge Ernst Theodor Gaupp²⁶ er Savigny sine påstander tilbakebevist. Lovkontinuitet oppfattes i brorparten av de akademiske lag som oppgitt, men diskusjonen går dypt og skal ikke følges videre her.²⁷ Det kan likevel argumenteres for at de tidligere romerske byenes institusjoner og praksiser innen år 900 var så slitt av tidens tann, at de gamle romerlovene ugjenkallelig var blitt tilpasset samtidens sivile liv.²⁸ Det er derfor grunnlag for å hevde at den lovgivning de europeiske byene utviklet gjennom Karolingertiden og høy- og senmiddelalderen ikke var en direkte fortsettelse av romersk lov.

Det skal også nevnes at *Kanonisk rett* eller *Kirkerett*, uavhengig av kontinuitetsspørsmålet, var en dominerende samfunnsfaktor gjennom hele middelalderen. Utviklingen av et formalisert lovsystem for den katolske kirkens indre virksomhet var allerede i anmarsj innen keiser Konstantins kristelige legaliseringsdekret så dagens lys i år 313.²⁹ De første tjue kanoniske rettsbestemmelsene ble nedfelt noe senere på kirkens første konsil i Nikea i år 325.³⁰ I hovedsak må Kirkeretten forstås som et rettssystem adskilt fra det sivile samfunnet, og dermed som en juridisk parallell til verdslig lov.

Både Romerretten og Kirkeretten må inkorporeres i vår forståelse av bylovenes framvekst, særlig fordi det vesteuropeiske samfunnets rettsforståelse ofte bygget på en eller begge av disse. Når det er sagt, kan ikke bylovene anses som videre knyttet til antikkens verdslige rett eller samtidens geistlige rett – bylovene utviklet seg i middelalderens særegne, urbane miljø og reflekterer det innovative bylivets virksomhet. Byene var gjenoppståtte enheter i så å si alle deler av Europa. Det var lovene også

---

²⁵ Se Friedrich Carl von Savigny. *Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter*, bd. I. Heidelberg 1834. s. 11-19, 38-114, 185-288.

²⁶ Se Gaupp, Ernst Theodor. *Ueber deutsche Städtegründung, Stadtverfassung und Weichbild*. Jena 1824. s. III-XX.

²⁷ Se diskusjon i: Wickham, C. *Early Medieval Italy: Central power and Local Society 400-1000*. Macmillan 1981. s. 80-81, Bader, K., Dilcher, G. *Deutsche Rechtsgeschichte. Land und Stadt - Bürger und Bauer im Alten Europa*. Springer-Verlag. Berlin/Heidelberg 1999. s. 252-253, og Haase, Carl (Hrsg.). *Die Stadt des Mittelalters, Bd II*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 3. Aufl. Darmstadt 1987. s. 281.

²⁸ Reynolds, Susan. *Kingdoms and Communitites in Western Europe*. Oxford 1997. s. 158.

²⁹ Davies, Norman. *Europe – A History*. Pimlico, 1997. s. 209.

³⁰ Coriden, James A. *An Introduction to Canon Law*. Paulist Press, 2004. s. 12.

1.6. Det samfunnsøkonomiske grunnlaget for regionenes byer

Det er nyttig å vie norske og tyske samfunnsstrukturer noe oppmerksomhet, nettopp fordi rettsutviklingen ofte var forbundet med byenes sosiale og økonomiske forhold. Hva slags type byer var å finne i Norge og Tyskland og hvordan utviklet de seg fram mot 1400-tallet?

1.6.1. Norge

Fra et europeisk ståsted tiltrekker de norske middelalderbyene seg oppmerksomhet ved første øyekast. De var få, spredte og nokså små. Innen norsk høymiddelalder (cirka 1150-1350) figurerte det totalt 16³¹ byer i Norge, hvorav 5-6 kan regnes som store i norsk målestokk, med hensyn til innbyggertall, økonomi og bebyggelse. Likevel skal det presiseres at samtlige av disse var små i forhold til de multifunksjonelle byene ute i Europa. Den anglonormanniske historikeren Ordericus Vitalis refererte i 1135 til seks urbane kjerner på norsk jord, men sannsynligvis var det bare Bergen, Nidaros, Oslo og Tønsberg som i realiteten hadde nådd bynivå så tidlig.³²

Framveksten av de norske byene, etter det første millenniumsskiftet, har av P. A. Munch, Gustav Storm og Edvard Bull blitt forbundet med kongemakt, kirke, handelsplasser eller vekselvirkningen mellom disse. Storm hevder mot slutten av 1800-tallet at de viktigste byene – Bergen, Oslo og Nidaros – utviklet seg på grunn av kongenes ønske om å stifte kongsgårder i den umiddelbare nærhet.³³ I senere tid har man slått ring om en mer nyansert tilnærming til byenes evolusjon og verdsatt samspillet mellom ulike faktorer i større grad.

Når det kommer til funksjoner og økonomi kan noen fundamentale spørsmål stilles for å plassere de norske byene i forhold til Europa. Richard Holt argumenterer i artikkelen *What if the sea was different?* for at de norske sentralstedene fungerte som kommersielle havner der import og eksport av varer var et grunnleggende element – i så måte sammenkoblet sentrumskjernene den regionale økonomien til et bredere marked. Videre hevder Holt at sentralstedene var konsumsteder for aristokrati, geistlighet og monarki, men at de ikke evnet å utvikle seg til å bli produsenter av sofistikerte varer og tjenester for det omkringliggende

---

³¹ Bergen, Borg, Borgund, Hamar, Kaupanger, Konghelle, Marstrand, Nidaros, Oslo, Skien, Stavanger, Steinkjer, Tønsberg, Uddevalla, Veøy, Vågan.

³² Helle, Eliassen, Myhre og Stugu. *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*. Pax Forlag A/S. Oslo 2007. s. 41.

³³ Holmsen, A., Simensen, J. *Samfunnspektene brytes. Norske historikere i utvalg II*. Universitetsforlaget 1969. s. 389-390.

landskapet som byer gjorde de fleste andre steder i Europa.³⁴ Følger vi tolkningen, er det betimelig å spørre seg hvorfor byene i Norge forble små og underutviklet. Holt peker blant annet på den lave graden av føydalisme på norsk jord, noe som igjen førte til at bøndene ikke så seg nødt til å veksle produktene sine inn i håndfast mynt for å betale leie til jordeierne. Svært lav grad av livegenskap, et svakt aristokrati og dermed lave leiebetingelser for de frie bøndene, gjorde at det ble mindre press på det norske samfunnet for å generere verdier. I praksis betød dette at det manglet generatorer til å stimulere en velfunksjonell og sammenhengende økonomi, noe som igjen gav ringvirkninger for utviklingen av sentralstedene.³⁵ Hvis vi aksepterer denne argumentasjonen, kan de norske byene betegnes mer eller mindre som ”konsumbyer”, nettopp fordi de ikke spilte en viktig produsentrolle på den samfunnsøkonomiske plattformen. Holt viser i den forbindelse til arkeologiske undersøkelser som indikerer lav håndverksproduksjon i de største og viktigste byene. Som potensielle forklaringer på situasjonen peker han på manglende produksjon av keramikk, skomakere som ikke produserte for omliggende distrikter og underutviklet teknologi.³⁶

Ofte vektlegger historikere middelaldersamfunnets bruk av mynt når de skal måle den økonomiske ”helsetilstanden” til et gitt område. I hovedsak kan myntnivået reflektere hva slags kommersielt nivå som var å finne i en region, og hvorvidt effektive handelsteknikker ble brukt for å profesjonalisere byttevirksomheten. Det er derfor greit å belyse den norske myntsituasjonen i middelalderen.

Kåre Lunden har argumentert for at myntøkonomien aldri nådde et tilfredsstillende nivå i Norge, mens Svein Gullbekk på sin side har tatt til motmæle og uttrykt at det var relativt god tilførsel av mynt i middelaldersamfunnet.³⁷ Holt kommenterer diskusjonen på følgende vis:

(...) there is no convincing evidence for Norway of the enormous growth in the money supply that occurred elsewhere, and certainly we do not see the use of money at all social levels and in all economic and social contexts. (...) the use of money in towns proves nothing; it is the use of money in the countryside that is the measure of how far an economy is commercialized, and in Norway land rents and other dues continued to be paid in foodstuffs and raw materials – a

---

³⁴ Holt, R. *What if the sea was different? Urbanisation in medieval Norway.*, i: Dyer, Coss, Wickham (eds.). *Rodney Hilton's Middle Ages*. Cambridge 2005. s. 2.

³⁵ *Ibid.* s. 6-8.

³⁶ Brendalsmo, J., Eliassen, F. *Den urbane underskog*. Novus forlag 2009. s. 240.

³⁷ Lunden, Kåre. *Money economy in medieval Norway*. *Scandinavian Journal of History* 24, 1999: s. 245-265, Gullbekk, Svein. *Natural and money economy in medieval Norway*. *Scandinavian Journal of History* 30, 2005: s. 3-19.

*situation that elsewhere we associate with the broadly non-commercialized economy of the early middle ages.*³⁸

Et annet moment som det er verdt å bemerke seg, er den dramatiske tilbakegangen de norske sentralstedene erfarte i kjølvannet av svartedauden. Den tradisjonelle krisen som var å finne i andre deler av Europa, reflekteres i en rekke demografiske aspekter, men likevel viste det seg at robuste urbanstrukturer taklet utfordringene på en bedre måte enn Norge. Hamar forsvant fullstendig, mens Oslo og Trondheim knapt nok overlevde. Skal vi tro Holt, kan slike forhold knyttes til manglende funksjoner på urbant nivå – sentralstedenes fraværende rolle i en bredere regional økonomi, fratok kjernene i realiteten sitt immunforsvar. I Europa viser tendensen at byenes økonomi ikke mistet sin generelle slagkraft i tiden etter 1350, blant annet fordi det ble produsert varer og tjenester for et landlig distrikt med økt kjøpekraft.³⁹

1.6.2. Tyskland

I tidlig middelalder og fram mot høymiddelalderen etablerte det seg nye bosetningsstrukturer langs de viktige elvene på tysk område. Fra og med første halvdel av 900-tallet blomstret en rekke *handelswiken* opp ved den viktige Rhinen-elva, herunder Utrecht, Nimwegen, Duisburg, Köln, Bonn, Koblenz, Mainz, Worms, Speyer, Strasbourg, Basel og Konstanz. Elbe i øst knyttet eksempelvis til seg Hamburg, Bardowiek og Magdeburg, mens Donau produserte Ulm, Donauwörth, Regensburg og Passau, for å nevne noen. Andre handelsknutepunkter la igjen til rette for utviklingen av Naumburg, Merseburg, Halle, Bamberg, Würzburg, Frankfurt, Toul, Trier og Augsburg.⁴⁰ Hvis vi følger den tradisjonelle forståelsen av urbaniseringsprosessen, kan framveksten av sentralstedene knyttes til den klassiske, ”topografiske dualisme” som det urbane Vest-Europa bar preg av i perioden: byene formet seg i krysslinjen av handelsorienterte knutepunkter og geistlige, adelige eller monarkiske sentralstrukturer – ofte dannet kirke, kloster, stift, adelshus og monarkisk tilstedeværelse grunnlag for et tjenestebasert håndverk- og kjøpmannssamfunn.⁴¹

I kontrast til hva vi vet om norske forhold, utviklet andre deler av Europa byer med ulike funksjoner. Det er derfor greit å vie oppmerksomhet til det kontinentale begrepet *markedsby*.

---

³⁸ Brendalmo, J., Eliassen, F. *Den urbane underskog*. s. 242.

³⁹ Ibid. 244.

⁴⁰ Planitz, Hans. *Die deutsche Stadt im Mittelalter. Von der Römerzeit bis zu den Zunftkämpfen*. Hermann Böhlau Nachf., Wien/Köln/Graz 1975. s. 60-61.

⁴¹ Engel, E. *Die deutsche Stadt im Mittelalter*. s. 26-27.

Konseptet byr på problemer i forhold til vår norske fortolkning av byene fordi det i norsk teori ikke eksisterer et nevneverdig begrepskille mellom interregionale markedsbyer (*town*) og større metropoler (*city*). Årsaken til dette er nokså enkel: det foreligger fåtallig bevismateriale for at det figurerte tilsvarende markedsbyer på norsk jord. Derfor har det heller ikke, teoretisk sett, vært nødvendig å differensiere. I motsetning til hva vi ser i Norge finner vi på det sterkt føydaliserte kontinentet nettverksbaserte markedsbyer som både var utsalgssteder for lokalt produserte jordbruksvarer og produsenter av håndverksvarer og tjenester – utover den rudimentære aktiviteten det arkeologiske materialet viser for byene i Norge.⁴² For videre illustrasjon: markedsbyene var stedet der bønder, eller småhandelsmenn, mottok kontanter for sine jordbruksprodukter. Kontantinntekter som fant veien videre til større byer i form av jordleie til den regjerende klasse, og som siden ble anvendt til blant annet anskaffelse av attraktive varer fra internasjonal handel.⁴³

Ikke alle markedsbyer vokste fram på bakgrunn av naturlig beliggenhet til handelsruter, elver eller andre fordelaktige faktorer. Spesielt etter det første årtusenskiftet søkte den tysk-romerske keiseren å grunnlegge nye markeds plasser i de østlige regionene av Elbe gjennom sin såkalte *Bürgerbaupolitik*. Markedsbyer ble altså aktivt grunnlagt. Slik måte å skape handelsplasser på var også vanlig andre steder i Europa – innen begynnelsen av 1300-tallet eksisterte det omtrent 400 små ”boroughs” eller markedsbyer i England, hvorav flesteparten var blitt grunnlagt av verdslig eller geistlig overherreskap i håp om at sentralstedet kom til å blomstre økonomisk og dermed medføre gevinst.⁴⁴ Ideen var å gjøre ubebodde steder som hadde gode vilkår for handel og transport, eksempelvis langs en vei som jevnlig ble trafikkert av omreisende kjøpmenn, til nye handelssentrum ved å investere i infrastruktur. Profitten som det nye markedsbyen eventuelt kom til å produsere, ble i hovedsak kanalisert til grunnleggeren av byen, fordi vedkommende i praksis disponerte de overordnede rettighetene til byen. Fra og med begynnelsen av 1100-tallet er det mulig å registrere en økning i aktivt grunnlagte byer; i Sør-Tyskland ble Freiburg grunnlagt av hertugene av Zähringer på begynnelsen av det 12. århundret; i nord ble viktige Lübeck grunnlagt for første gang i 1143.⁴⁵

Innen 1100-tallet var myntproduksjonen i Tyskland profesjonalisert gjennom såkalte *münzerhausgenossenschaften*. Slike borgelige myntproduksjonsforeninger fikk regelmessig

---

⁴² Se Holt, R. *What if the sea was different?* s. 2-4.

⁴³ Hilton, Rodney. *English and French towns in feudal society*. Cambridge University Press, 1995. s. 32.

⁴⁴ *Ibid.* s. 34.

⁴⁵ Reynolds, S. *Kingdoms and Communities in Western Europe*. s. 112-113.

delegert retten til å trykke mynt av biskop, aristokrati eller konge. I Strasbourg gav biskopen byens myntforening produksjonsansvaret i 1170. Organisasjonen var ledet av en myntmester, mens alminnelige myntmakere arbeidet under hans oppsyn. Medlemmene av foreningen tilhørte biskopens *familia*, men var likevel borgere med urban rettsstatus. Hovedsakelig arbeidet myntfellesskapet som vekslingsbyrå og pengehandler, hvilket snart sørget for at medlemmene vokste inn i de fremstående patrisiske rekkene. Mot slutten av 1200-tallet er det mulig å registrere 15 byer med myntforeninger, hvorav 7 befant seg i Rhinen-området, 4 i Donau-regionen og 2 i Sachsen-Thüringen.⁴⁶ Det bør dermed være rimelig grunnlag for å anta at de tyske territoriene hadde en tilfredsstillende sirkulasjon av mynt i sin regionale økonomi.

---

⁴⁶ Planitz, H. *Die deutsche Stadt im Mittelalter*. s. 287.

KAPITTEL 2: URBAN LOV I VESTEUROPEISK KONTEKST

Det er nå aktuelt å vende fokuset mot begrepet urban lov, og undersøke den generelle framveksten av rettigheter og privilegier i Norge, Tyskland og andre deler av Europa. Hva slags type rettsdokumenter og lovinnretninger ble forfattet, og hvilke drivkrefter stod bak utviklingen?

2.1. Lovaspekter i tidlig middelalder

Tidligere har markedsbyene blitt kortfattet drøftet, og det er på dette stadiet naturlig å se nærmere på noen aspekter rundt markedsvirksomheten som var å finne i slike byer. Markedsplassene gav mer eller mindre grunnlag for disse sentralstedenes eksistens – her ble varer kjøpt og solgt av bønder og handelsmenn, og virksomheten gav igjen avkastning til byherren i form av toll og andre avgifter. Naturligvis krevdes det rammer og betingelser for hvordan det økonomiske liv skulle fungere, både av hensyn til de som vekslet varene og av hensyn til de som tjente på handelstrafikken i form av fortolning. Hensikten med slik markedsrett var i hovedsak å regulere markedsplassen etter rettfærdige og fredelige prinsipper, men også å beskytte den økonomiske virksomheten. I så måte handlet det om å verne de vanlige handelsmenn ved å danne veiledende direktiver for praksis og bruk. På samme tid var det essensielt for byherrene å etablere rettighetsforhold omkring det finansielle potensialet på markedsplassene. Men før lover og regler kunne settes ut i praksis på et slikt sted, måtte handelsstedet ratifiseres som godkjent markeds plass, en prosess som gjerne foregikk på den måten at kongen gav biskop eller verdslig herre tillatelse til å bedrive fortollende handelsdrift på det aktuelle stedet. En såkalt ”markedsrett” ble da utstedt, og heretter var markedsplassen å regne som legitimt handel- og byttested. Lovene og retningslinjene som ble nedfelt i prosessen definerte igjen rettighetene og forpliktelsene bysamfunnet skulle forholde seg til.⁴⁷ Blant disse er det mulig å lokalisere noen viktige privilegietyper, herunder *kjøpmannsrett* og *urban personfrihet*.

---

⁴⁷ Holt, R., Rosser, G. (eds.) *The Medieval Town, A Reader in English Urban History 1200-1540*. Longman group UK limited, 1990. s. 53-54.

2.1.1. Markedsrett

*Das Recht der Stadt Magdeburg ist ein Marktrecht, weil die Stadt selbst eine Marktansiedlung, ein Markt ist.*⁴⁸

Den eldste dokumentasjonen av markedsretten for den tysk-romerske provinsen stammer helt tilbake fra år 833, noe som er svært tidlig i europeisk målestokk, og er risset opp av Ludvig den fromme for *Kloster Corvey*, som senere disponerte over ni hundre marked, toll- og myntretter for *Markt Horhusen*. I løpet av 800-tallet ble det utstedt kongelige privilegier med handel- og myntrettigheter til Bremen, Osnabrück, Herford, Würzburg og Esslingen – innen år 1000 hadde mellom 200-300 nye markedsplasser blitt rettsmessig definert i Tyskland, først og fremst gjennom Otto III.⁴⁹ Eksempelvis ble det innført en slik toll- og myntforpliktende forordning i Köln i 1069.⁵⁰

Fram til andre halvdel av det 11. århundre ble markedsrettene i Tyskland utelukkende utskrevet av kongemakten. Heretter ser vi at adel og klostreskap i større grad begynner å konstruere markedsrettigheter, uavhengig av monarkiet.

Kobler vi England opp som sammenligningsgrunnlag, kan markedsratifiseringen av Stratford-upon-Avon brukes til å kaste lys over markedsrettene som europeisk fenomen. G. H. Carus-Wilson setter ord på prosessen i hans kapittel *The first half-century of the borough of Stratford-upon-Avon* i: *The Medieval Town, A Reader in English Urban History 1200-1540.*:

*On January 25th 1196 the Bishop obtained from King Richard I a charter for a weekley Thursday market at Stratford, thus securing the right to hold a market and to take for himself the profits accruing from it, such as rents for stalls and pitches, tolls on goods bought or sold, and dues for the use of standard measures. Markeds had, indeed been held in many places immemorial, by prescription rather than by charter, but more and more the Crown, ever seeking new sources of income, was insisting that the market was a royal prerogative (...).*⁵¹

---

⁴⁸ Puhle, Matthias. *Magdeburg im Mittelalter. Der Weg von der Pfalz Ottos des Großen bis zur Hansestadt um 1500.* s. 57.

⁴⁹ Ibid. s. 28.

⁵⁰ Lieberwirth, R. *Das Privileg des Erzbischofs Wichmann und das Magdeburger Recht.* s. 8.

⁵¹ Holt, R., Rosser, G. (eds.) *The Medieval Town, A Reader in English Urban History 1200-1540.* s. 53-54.

Overnevnte sitat gir oss muligheten til å se hvilke drivkrefter som lå bak markedsplassenes rettsdefineringsprosesser. De nye, juridiske rammene konsoliderte i realiteten et økonomisk kjedesystem og formaliserte dessuten markedsbymenes funksjoner – lovene reflekterer i dette tilfellet hva slags type samfunn som eksisterte innenfor bymurene og hvem som stod hvor på den sosioøkonomiske rangstigen.

I Norge har vi ingen dokumentasjon som peker på tilsvarende spesialiserte markedsetter. Eksemplene som har blitt drøftet på tysk og engelsk jord, illustrerer et fundamentalt annet sosioøkonomisk markedssystem enn i Norge. Hva kan pekes på for å forstå hvorfor denne type lovverk ikke er å finne i middelalderens Norge? Markedsrettene i Tyskland og England, for å bruke de eksemplene videre, var utvilsomt forbundet med byenes økonomiske funksjoner og sosiale sammensetninger. Hvis vi aksepterer den tidligere diskusjonen, tvang de føydale samfunnsstrukturene bøndene inn til markedsplassene for å bytte landbruksproduktene sine inn i hard valuta. I Norge vet vi at flesteparten av de agrare produktene ble ført inn til geistlige og kongelige institusjoner som jordleie⁵² og at det var lav grad av myntbruk i distriktene.⁵³ Mosaikken av små handelsbyer i både Tyskland og England var i praksis kommersialiserte mottak for landlige produkter, steder som etter hvert kom til å produsere varer og tjenester for kjøpere i sine nærliggende områder. Forenklet sett gav slike premisser næring til et profittbasert forhold mellom byherre og by, noe som igjen påkrevde retningslinjer. Markedsrettene rammet i realiteten inn denne økonomiske ordenen ved å fastsette rettighets- og pliktforhold etter en konkret maktfordelingsnøkkel og formaliserte et system basert på spesifikke sosioøkonomiske forbindelser. Nå eksisterer det riktignok bestemmelser i Bjarkøyretten som omhandler kjøp og salg av varer⁵⁴ og andre forhold knyttet til markedsvirksomhet, men det er fåfengt å lete etter markedsetter for et type bysamfunn som ikke fantes i Norge.

2.2. Byfranchiser

Mot slutten av 1000-tallet og videre inn i neste århundre, akselererte utskrivningen av kommunale rettsprivilegier til de vesteuropeiske byene generelt; i England fikk Hereford *Breteuil-loven* tildelt av William fitz Osbern i 1060; Rhuddlan i nordlige Wales mottok

---

⁵² Helle, Eliassen, Myhre og Stugu. *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*. s. 74.

⁵³ Brendalsmo, J., Eliassen, F. *Den urbane underskog*. s. 241-242.

⁵⁴ Se Sandnes og Hagland. *Bjarkøyretten*. s. 82 (IV, § 105).

tilsvarende franchise i 1086;⁵⁵ i Italia utskrev Henry IV en rekke privilegier til Pisa i 1081; i Flandern forfattet Greven av Flandern byfranchise til St. Omer i 1127; i Frankrike mottok Lorris byfranchise av kong Louis VII i 1155. Nevnte privilegier representerer bare en brøkdel av de utstedelser som ble forfattet rundt om i Europa, men samlet understreker de likevel en vidtspennende trend. Hva innebar så disse rettighetene i konkret forstand siden de regelmessig økte privilegienivået i byene? Bartlett fanger essensen på følgende vis:

*The western European urban model, which was devised in the twelfth and thirteenth centuries, involved the privileging of a space and its inhabitants. Such a privileging required, by definition, an author, a lord. But the actual content of the privileges was not usually worked out afresh between each lord and his burgesses. Standardized sets of legal provisions were available by the twelfth century. At the most general level there were some basic principles of urban liberty, such as free status, exemption from tolls and the grant of limited monopolies, which were intrinsic to the very concept of a chartered town.*⁵⁶

Det kan være interessant å ta en nærmere titt på den nevnte Breteuil-loven for å konkretisere tematikken noe. I en franchise antageligvis utstedt før 1147 til det lille handelsstedet Bideford, lokalisert i det sørvestligliggende England, kan vi få et innblikk i hva slags type privilegier og plikter som fulgte med innføringen av en byfranchise. Handelsstedet mottok *the liberties of Britolia* – et lovsett som historikere tidligere har antatt stammet fra Bristol, men som etter alt å dømme hadde sitt opphav i Breteuil – da Richard, sønn av Richard de Grenville, bekreftet validiteten til bestefarens tidligere utstedte franchise til borgerne av Bideford.⁵⁷ Hva var kriteriet for å bli regnet som borger på dette stedet? Første paragraf i lovfranchisen tydeliggjør problemet:

§ 1. (Liberties of Britolia, Bideford).

*(...) all those who do or shall hold a burgage within the town of Bideford as well on the east part of the water of Torridge as on the west part, shall have all 'the liberties of Britolia' (...).*⁵⁸

---

⁵⁵ Bartlett, R. *The Making of Europe: Conquest, colonization and cultural change 950-1350*. s. 173.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Bateson, Mary. *The Laws of Breteuil* i: *The English Historical Review*, Vol. 15, (1900). s. 309-310.

⁵⁸ Ibid. s. 310.

Begrepet *burgage* kan best forstås som et gitt husholdningsareal innenfor byens grenser, disponert av borgeren, men eid av byherren. I Bideford sitt tilfelle skulle det betales en gitt sum til byherren, for leie av tomten, og dessuten en avgift pålydende 12d. hvis leietakeren ønsket å selge seg ut eller kvitte seg med sin ”burgage”.⁵⁹

Hvilke viktige retningslinjer og privilegier skulle borgerne i byen forholde seg til? Legger vi Breteuil-loven videre til grunn, ser vi at noen klassiske rettigheter og plikter kan avdekkes. Eksempelvis var borgerne i Bideford gitt tillatelse, eventuelt forpliktet, til å tjenestegjøre i byherrens domstol fra måned til måned eller for kortere perioder. I Stratford-upon-Avon, som også fikk tildelt Breteuil-loven, tillater kildene oss å få et nærmere innblikk i borgernes hverdag i årene mellom 1251–1252. Robert le Tanur holdt en ”burgage” i byen, og betalte for det 12d. fire ganger i året. Tre ganger årlig tjenestegjorde han i ”the court of the borough” slik 234 andre leietakere gjorde.⁶⁰

I en annen grunnleggende paragraf i Bidefords franchise befestes et privilegium som kan anses som karakteriserende for en rekke av de sentralvestlige byene i Europa, nemlig borgernes toll- og avgiftsfrihet i sin egen by og andre steder innenfor byherrens territorium. Dette leder oss inn på et viktig privatrettslig moment: *kjøpmannsprivilegier*.

§ 9. (Liberties of Britolia, Bideford).

*And I have also granted that all the burgesses of Bideford and every of them in fairs and markets throughout all my lands, town and waters, they shall be quit and free from all toll, customs, censary or stallage, to be given to me or any of mine.*⁶¹

Her er det altså mulig å identifisere særskilte, private rettigheter innenfor byfranchisens lovramme. Av de urbane gruppene var den europeiske handelsstanden stadig vekk den første til å motta personlige privilegier. I tysk sammenheng knyttes gjerne kjøpmannsretten opp til beboer- og vilkårsrett fordi privilegiegruppens rettigheter ofte regnes som forgjenger til senere borgerrettslige lovverk. En generell trend i de fleste sentraleuropeiske regioner kan registreres i det faktum at handelsstandens *private* rettigheter som oftest gikk forut for *kommunale* rettigheter.

---

⁵⁹ Bateson, Mary. *The Laws of Breteuil* i: *The English Historical Review*, Vol. 15, (1900). s. 310.

⁶⁰ Holt, R., Rosser, G. (red.) *The Medieval Town, A Reader in English Urban History 1200-1540*. s. 56.

⁶¹ *Ibid.*

Kjøpmannsstanden opererte som katalysatorer for byenes økonomiske drift: økt handelsvirksomhet medførte økte inntekter – blant annet gjennom marked- og byportfortollingen. Kirke, adel og monarki var regelmessig store konsumenter av handelsvarer og søkte til stadighet å tiltrekke seg produkter av ymse slag. Innenfor dette systemet var kjøpmannen et avgjørende redskap – han ble derfor regelmessig belønnet med privat frihet, tollfrihet og rett til å besitte urban eiendom.⁶² En annen årsak til at kjøpmennene fikk tildelt denne type privilegier, og som gjorde at slike rettigheter var ettertraktet, kan spesielt knyttes til problemer ved inndrivning av gjeld. De tidlige, middelalderske rettsinstansene brukte et særegent system for å oppklare uenighet omkring gjeldsspørsmål, nemlig en juridisk ordning der de involverte partene måtte kjempe i tvekamp for å bevise sin sak. Den som vant slike tvekamper, ble tilkjent den juridiske seieren gjennom *guds dømmekraft*. For kjøpmennenes del sier det seg selv at denne type ordninger gjorde handel til en risikobedrift, og her kommer lovutviklingen inn i bildet. Følgende eksempel gir et godt innblikk i tematikken: en privilegieorientert franchise som ble utstedt til Huy i 1066 endret rettsprosedyren ved tvister fundamentalt: handelsmennene måtte ikke lenger kjempe i tvekamp for å bevise sin sak, men kunne i stedet bruke tre vitner, såkalte eds-hjelpere, for å påvise sine argumenter.⁶³

I tiende og siste paragraf i Bideford sin franchise, finner vi nok et klassisk privilegium som omhandler ”*the fee-farm*”, eller administrasjonen av byens samlede inntekter:

§ 10. (Liberties of Britolia, Bideford).

*And on Tuesday next after the feast of S. Michael, all the aforesaid burgesses shall come to my aforesaid court (...), and then they shall choose one burgess to be head-officer, and the same head-officer shall have throughout the year toll and censary of the town by land and water, to the year's end, for 10s. to me to be paid, saving to me and my heirs the toll of my market on the Monday.*⁶⁴

Nå er vi inne på forhold som forklarer hvorfor borgere ønsket å bli tildelt en altomfattende franchise for sin by. Slike privilegier gav borgerne større grad av kontroll overfor det økonomiske liv, og gav dessuten en viss styringsmyndighet over sine anliggender gjennom

---

⁶² Dilcher, Gerhard. *Bürgerrecht und Stadtverfassung im europäischen Mittelalter*. Böhlau, 1996. s. 29.

⁶³ Ennen, Edith. *The Medieval town*. Europe in the Middle Ages, Selected Studies. North-Holland Publishing Company 1979. s. 97.

⁶⁴ Holt, R., Rosser, G. (red.) *The Medieval Town, A Reader in English Urban History 1200-1540*. s. 56.

skatteprivilegiene. Og borgere var jevnlig villige til å betale for å oppnå slike privilegier. For franchisen Richard gav til Bideford, betalte byens borgere 4 mark sølv.

Det er verdt å bemerke seg at lovordningene som ble overført fra Frankrike til England, representerer en viss, rettsstrukturell tendens. Siden Breteuil-loven, som standardisert bylov, ble brukt i eksempelvis Chester, Shrewsbury, Stratford-upon-Avon og Hereford, er det rimelig å anta at de urbane strukturene i disse byene var noenlunde like. Hvordan kunne et slikt lovsett implementeres på forskjellige steder hvis det ikke eksisterte en viss grad av homogenitet? Følger vi denne argumentasjonen, kan det være grunnlag for å hevde at de byene som hadde like bylover også hadde lik eller overensstemmende sosioøkonomisk struktur. Likevel skal det presiseres at de Breteuil-baserte franchisene som de engelske byene mottok, ikke var identiske. Mary Bateson påstår i *The Laws of Breteuil* at de ”innførte” franchisene ble tilpasset de eksisterende forholdene i hver og en av de engelske byene.⁶⁵

2.3. Et urbant frihetsbegrep

”Byluft gjør fri”, slik lyder den mest berømte frasen i urban lovs historie. Ett år og en dag på urban grunn, og friheten var et faktum. Men hva innebar egentlig dette begrepet, rent juridisk-teknisk, for den alminnelige borger? Og hadde denne rettslige statusen lik betydning i Norge som i andre deler av Europa?

Hans Planitz prikker inn fenomenet når han peker på at de tyske byene kapslet inn sivilrettslige rettigheter fra og med det 12. århundret ved å tilføre borgere et sett retts- og handlingsfriheter. Gjennom metodikken ble det skapt et fundament for *den juridiske person*.⁶⁶ Men for å forstå hva slik personlig frihet innebar, må den føydale konteksten aktiveres. I europeisk forstand kan føydalismens samfunnsstrukturelle essens fanges ved å reflektere over bøndernes avhengighetsforhold til den jordeiende klasse. I en rekke av de europeiske områdene var det ikke uvanlig at kongen overleverte gitte territoriers disposisjonsrett til aristokratiske aktører mot at disse leverte militærtjeneste i retur. Jordegodseiere, eller geistlige landdisponenter for den saks skyld, underla seg igjen bønder, jorddyrkere som måtte innfinne seg i å være ufri arbeidskraft på godsherrens premisser. Ofte var det slik at bonden og hans

---

⁶⁵ Bateson, Mary. *The Laws of Breteuil. Part IV. Brughal Colonisation i: The English Historical Review, Vol. 16, No. 62* (apr.,1901). s. 342 og 345.

⁶⁶ Planitz, H. *Die deutsche Stadt im Mittelalter*. s. 295.

familie var bundet til gården inntil herren fant det for godt å frigi sine arbeidere.⁶⁷ I lys av den ufrie bonde, blir det enklere å begripe hva den juridisk frie person i byen var. Ett år og en dag i byen, som formelt statuert borger, gav rettslig sikkerhet mot herrens personeiendommelige krav. § 50 i den magdeburgske franchise som Breslau mottok i 1261 understreker den urbanjuridiske beskyttelse på en oversiktlig måte: hvis en bonderømling søkte tilflukt i byen og ble oppdaget her av sin tidligere herre, så personen seg nødt til å bevise sin frihet. Det ble gjort ved å produsere tre slektinger fra morssiden og tre slektinger fra farsiden, uavhengig av kjønn. Hvis vitnene kunne underbygge frihetsstatusen, hadde herren aldri igjen anledning til å fremsette et slikt krav.⁶⁸

Det er i denne sammenheng at begrepet *Stadtluft macht frei* eller ”byluft gjør fri” begynner å trå klarere fram. I Speyer mottok borgerne en franchise i år 1111 som stadfestet den privatrettslige sfære; tilsvarende privilegier ble utstedt til Worms i år 1114, mens Lübeck ble satt under frihetsordningen i 1158.⁶⁹ Terminologien må likevel forstås i sammenheng med byenes innrammede samfunnssystem. At fremmede kunne oppnå frihet fra sin formynder hvis de oppholdt seg ett år og en dag i byen, var betinget. For å få status som berettiget borger, og på den måten oppnå uavhengighet fra lensherrens pliktkrav, var innlemmelse eller aksept i det etablerte bysamfunnet avgjørende: handelsstanden eller øvrige av høy sosial rang måtte bekrefte vedkommendes ”medlemskap” i den avgrensede, urbane ordenen.⁷⁰ Og det var ikke uvanlig at nykommere måtte reise nybygg innenfor bygrensen eller betale dyrt for å få innpass i bysamfunnet – i noen italienske byer måtte man ha hatt residens i byen i opp mot 30 år for å bli byborger, mens i Marseilles krevdes det at man var skattebetalende resident i minst fem sammenhengende år.⁷¹ Broderskapskoalisjonene søkte så å si i alle byer å verne sine interesser mot utenforstående konkurranser, noe som vanskeliggjorde innlemmelse av ikke-borgere videre. Med middelklassens økte styringsmyndighet i byene fulgte dessuten avskjerming av den privilegerte status. Medlemskap i bysamfunnet med påfølgende anledning til å nyte godt av byretten var et vidstrakt privilegium for de som maktet å få aksept.⁷²

---

⁶⁷ Krag, C., Sandnes, J. *Norske historikere i utvalg V*. Universitetsforlaget 1981. s. 21.

⁶⁸ Ebel, Friedrich. *Magdeburger Recht, Band II. Die Rechtsmitteilungen und Rechtsprüche für Breslau. Teil 1 – Die Quellen von 1261 bis 1452*. Köln/Wien: Böhlau Verlag, 1989: *Magdeburger Weistum von 1261*, § 50.

⁶⁹ Haase, Carl (Hrsg.). *Die Stadt des Mittelalters. Zweiter band: Recht und Verfassung*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 3. Aufl. Darmstadt 1987. s. 191.

⁷⁰ Holt, Richard. *Population and society c650-1300*, i: D. Palliser, ed., *Cambridge Urban History of Britain*, vol.i, 600-1540. Cambridge 2000. s. 86.

⁷¹ Nicholas, D. *The Growth of the Medieval City: From Antiquity to the Early Fourteenth Century*. Wesley Longman Limited. London/New York 1997. s. 157.

⁷² *Ibid.* s. 156-157.

Fra og med 1100-tallet var ikke frihet i de tyske byene kun begrenset til handelsstanden – nå føyet også håndverkere, hoffholdere og bystyringsrepresentanter seg inn i det gode selskap.⁷³

Wilhelm Ebel tydeliggjør et viktig poeng når han understreker at det rettsdefinerte frihetskonseptet ikke ble båret fram av den offentlig-rettslige forfatningsprosessen, men av borgelig-økonomisk handel og byttevirksomhet; pengeverdiene som ble generert i byene påvirket utvilsomt veien mot privat uavhengighet.⁷⁴ Den kommersielle handelsvirksomhetens natur krevde økt frihet fra herrenes kontroll – kjøpmannsstanden *måtte* med andre ord fungere i et annet statusmiljø enn de av deres landsmenn som var bønder. Dette reflekteres i at urbane eiendommer mot slutten av 1000-tallet kunne disponeres av leietakerne – mot kontantbetaling – uten at herren gjorde personen til avhengig subjekt.⁷⁵ Kjøpmennene i distriktet St. Martin i Köln rettskrets ble på 1100-tallet innvilget såkalt *Freies Bodenrecht*, hvilket innebar at de kunne operere som selvstendige eiendomsinnehavere, uavhengig av herren.⁷⁶ Det økende antallet forfatningsdokumenter for nye eller allerede etablerte byer i England på 1100-tallet, indikerer at større grad av rettsdefinert uniformitet utviklet seg hos borgere også her. Tidligere har vi sett hvordan ”burgage tenure” var en integrert del av Bideford sin byfranchise.

Det er viktig å plassere Norge i forhold til den overliggende diskusjonen. Gurevitsj definerer leilendingene i norsk middelalder som frie bønder uten personlige avhengighetsforhold til sine jordeiere.⁷⁷ ”I motsetning til sine feller ute i Europa var den norske leilendingen en rettslig fri person, som for egen regning dyrket jord etter en kontrakt han inngikk som juridisk likeverdig med jordeieren. (...) Ufrie personer i Norge på 1100-tallet var bare de få trelleene som ennå fantes i trelleholdets aller siste fase.”⁷⁸ *Haulds rett*, eller like rettigheter i kaupangen, hører vi allerede om i overenskomsten mellom kong Olav den hellige og islendingene, og i Bjarkøyretten ser vi hvordan utjevningen av sosial status er videreutviklet:

---

⁷³ Dilcher, G. *Bürgerrecht und Stadtverfassung im europäischen Mittelalter*. s. 74.

⁷⁴ Ebel, W. *Über die rechtsschöpferische Leistung des mittelalterlichen deutschen Bürgertums*, i: *Vorträge und Forschungen*, Bd. 11. *Untersuchungen zur gesellschaftlichen Struktur der mittelalterlichen Städte in Europa: Reichenau Vorträge, 1963-64*. Thorbecke 1974. s. 253-254.

⁷⁵ Holt, R. *Population and society c650-1300*; i D. Palliser, ed., *Cambridge Urban History of Britain*, vol.i, 600-1540. s. 85.

⁷⁶ Planitz, H. *Die deutsche Stadt im Mittelalter*. s. 335.

⁷⁷ Supphellen, Steinar. *Frihet og føydalisme. Fra sovjetisk forskning i norsk middelalderhistorie*. Utdrag av en avhandling av A. Ja. Gurevitsj, *De frie bønder i det føydale Norge*. Universitetsforlaget. Norges almenvitenskapelige forskningsråd 1977. s. 39.

⁷⁸ Helle, K. *Bergen bys historie, bd. 1. Kongsete og kjøpstad. Fra opphavet til 1536*. Bergen: Universitetsforlaget, 1982. s. 447.

BJ. II, § 69.

*Så er stadfest at alle menn har lik rett til oppreisingsbot i kaupangen – hauldsrett. Det er tre merker. Ein lendmann har same rett som ein manns løysing når denne har gjort frelsesølet sitt.*⁷⁹

At tilsvarende frihet fant sted i Bergen, bekreftes gjennom det faktum at Haulds rett er å finne i Gulatingsloven – direktivet var etter alt å dømme ment å gjelde for Bergen, som i grunn var den eneste reelle kaupang innenfor den landlige rettskretsen.⁸⁰

Betydningen av Haulds rett er derimot av relativ art på norsk jord, tatt i betraktning at den samfunnsrettslige statusen var homogen. Det vesentlige poeng hviler på det faktum at norske bønder var frie; dermed er det betimelig å spørre seg: hva slags verdi kunne haulds rett ha for byborgere siden det ikke eksisterte noen ufrie former å bryte ut av? ”For denne regelen i opprinnelig form var det liten grobunn i Norge, i og med at trelldom stort sett forsvant i løpet av 1100-tallet og de norske leilendingene var rettslige frie. I stedet virket den norske varianten av regelen utjevne i forhold til de sosiale rettskategoriene folk i bygdene var inndelt i. Der var det forskjell mellom haulder, leilendinger og folk av trelleætt.”⁸¹

---

⁷⁹ Sandnes og Hagland. *Bjarkøyretten*. s. 69 (II, § 69).

⁸⁰ Helle, K. *Bergen bys historie, bd. 1*. s. 448.

⁸¹ Helle, Eliassen, Myhre og Stugu. *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*. s. 101.

KAPITTEL 3: BYMYNDIGHETER - LOVVERKENES INSTITUSJONER

Med et visst overblikk på hvordan urban lov utviklet seg i Sentral- og Vest-Europa, er det nå nødvendig å vende fokuset over på institusjonene som i realiteten administrerte disse urbane lovverkene. Hvilke systemer, administrative institusjoner og organer utviklet seg i tidlig middelalder, og hvilken form tok de etter hvert som epoken skred fram?

3.1. Framvekst av lauger og brorskapsforeninger

Med økt handel på tvers av høymiddelalderens Europa, blomstret et nytt og viktig organisatorisk fellesskap opp, nemlig *handelsstandens laug*. I Tyskland var kjøpmannsgildet kjent som *kaufmannsgilden*, i England *the merchant guild*.⁸² I likhet med byenes mange håndverksyrker, blant annet *smedene*, *bakerne* eller *veverne*, dannet de merkantile handelsaktørene brorskaps-koalisjoner for å verne interessene sine mot utenforstående konkurranse – laugene var organisasjoner der støtte, vennskap og makt kunne samles.⁸³ Handelsstandens laug må ikke forveksles med håndverkernes fraternalitetsorganisasjoner – i Tyskland var betegnelsen på sistnevnte samarbeidsforeninger, *Zünfte* (Eng. *craft fraternities*).

På bakgrunn av en liste som omtaler nylig innrullerte handelsmenn i Köln mellom 1135-70, er det mulig å få et nærmere innblikk i de indre strukturene til et handelsgilde. Edith Ennen påpeker at det må ha vært mellom 2-300 medlemmer i gildet, som enten var borgere i Köln eller som var beboere i Rheinvorstadt og det suburbane distriktet St Martin on the Rhine. Medlemmene måtte tilhøre byen for å kunne være innrullert i kjøpmannsgildet. Flertallet av kjøpmennene var grossisthandlere som søkte å gjøre profitt på salg av ymse varer. Innen det 12. århundret innebar dette å handle med tøy, jern, salt, mat og provisjoner, og forhandlerne bedrev sin virksomhet fra spesielle handelsboder på markedsplassen i Köln. Mindre bytteaktører som handlet med ost, ull, fjærkre eller andre former for laverestilte produkter, fikk ikke innpass i handelsgildet. Tøyforhandlerne var den dominerende handelsfraksjon i foreningen, sannsynligvis fordi handelstypen var lukrativ og genererte betydelige verdier for den slags kjøpmenn.⁸⁴ Ledende kjøpmenn som dette bør differensieres begrepsmessig sett, og refereres til som *patrisiere*.

---

⁸² Benevolo, L. *Die Stadt in der europäischen Geschichte*. Oversatt fra italiensk til tysk av Peter Schiller; originaltittel: *La Città Europea*. München: Verlag C.H. Beck, 1993. s. 60.

⁸³ Swanson, H. *The illusion of economic structure: craft guilds in late medieval English towns*, i: *Past and present*, 121. s. 30.

⁸⁴ Ennen, Edith. *The Medieval town*. s. 98.

Det er åpenbart at gildene fungerte som maktkonsentrater og at de var bekymringsverdige elementer i det urbane bildet, sett med byherrelige øyne. Det er derfor ikke uvanlig å finne forbud mot både handels- og håndverksorganisering i middelalderen. Eksempelvis innførte Fredrik II et gildeforbud i Nürnberg⁸⁵, men dette er ikke ensbetydende med at gilder ikke eksisterte her – forbudet er sannsynligvis heller et tegn på at byens handelsklasse var i sterk vekst.

I Norge ble det i rettarbøtene for Bergen i 1293/94 lagt ned forbud fra kongemakten mot håndverkelig organisering, og restriksjonen ble gjentatt i 1299 og 1320.⁸⁶ I første rekke var disse forbudene rettet mot eds-fellesskapene til gullsmeder, jernsmeder, ølbryggere og svenner der egne statuetter og fellesskapspakter figureerte. Utover i senmiddelalderen var antageligvis innsigelsene spesielt rettet mot de tyske skomakerne i Bergen, Oslo, Tønsberg og Trondheim.⁸⁷ Fra et maktpolitisk ståsted indikerer forbudene at kongemakten bevisst motarbeidet enhver form for uavhengig borgelig fellesskapsbygging, men også i Norge må vi ta høyde for at forbundene eksisterte på tross av forbudene. Men hvilken rolle spilte norske gilder i sentralstedene? Edvard Bull kommenterer spørsmålet slik: ”samling i gilder og andre sammenslutninger kan spores langt tilbake (...). Vi kjenner navnene på flere, og ”gildeskålen” har jevnlig vært brukt både som rådhus og som lagtingshus. Også de tyske bymennene i Norge stifter i senmiddelalderen sine særlige gilder. Men der er ingen tegn til nogen særlig utvikling av bygildene og ingen særlige tegn til at de har hatt nogen større betydning.”⁸⁸

Søker vi å finne patrisiske kollorasjoner av Kølns kaliber i Norge, møter vi på nok et problem. Knut Helle anslår at Bergen utviklet seg til å bli et fjernhandelsentrum i løpet av 1100-tallet, og at norske handelsmenn i perioden 1303–11 gjennomsnittlig førte 21 skip over de østengelske tollhavnene. Når det kommer til *Østersjø-farten* konkluderer Helle med at nordmenn *deltok* i handelstrafikken på 1200-tallet, men ikke i betydningsfullt omfang, og peker blant annet på at kong Håkon V fremdeles i 1316 klagde over at nordmenn ikke fikk føre ut korn fra de tyske områdene. Tilsvarende diagnose gis til handelsfarten på Flandern og Nederland, men at en viss aktivhandel av borgelige handelsmenn må regnes med også her gjennom 12- og 1300-tallet. Konge og geistlighet tilskrives dessuten en viktig posisjon når det

---

⁸⁵ Planitz, H. *Die deutsche Stadt im Mittelalter*. s. 283.

⁸⁶ Helle, Eliassen, Myhre og Stugu, *Norsk byhistorie – urbanisering gjennom 1300 år*. s. 105-106.

⁸⁷ Ibid.

⁸⁸ Holmsen, A., Simensen, J. *Samfunnsmaktene brytes. Norske historikere i utvalg II*. s. 421.

kommer til handelsaktivitet i samme periode, spesielt med England, uten at det er grunn til å gå nærmere inn i detaljene omkring disse forholdene her.⁸⁹ Det er mer hensiktsmessig å dra inn noen av Helles kommentarer på hvorvidt profesjonelle kjøpmenn i Bergen spilte en vesentlig rolle i handelssjøfarten med utlandet, for slik å enklere kunne definere om det eksisterte patrisierklasser på norsk jord. Først kan det være greit å legge til grunn Alexander Bugges vurdering av samme sak:

Omkring århundreskiftet mente Alexander Bugge å kunne godtgjøre at det i norske byer på 1200-tallet ble utviklet en virkelig kjøpmannsstand. (...) Denne norske kjøpmannstanden bukket senere under i konkurransen med hanseatene, som på denne måten ikke fylte et tomrom i norsk økonomi, men knekket en lovende spire til et selvstendig norsk byborgerskap.⁹⁰

Helle slutter seg i vesentlig grad om argumentasjonen etter å ha drøftet kildene⁹¹:

Det er mot denne bakgrunnen vanskelig å avvise Bugges oppfatning: at det i byen på 1200-tallet og litt inn på 1300-tallet fantes en betydelig gruppe profesjonelle kjøpmenn og sjøfolk som bl.a. engasjerte seg i utenrikshandel. (...) Skal vi dømme etter det engelske kildematerialet, ser det likevel ut til at den norske aktivhandelen på utlandet fra Bergen og andre byer var på retur etter det første tiåret av 1300-tallet. Ved midten av århundret tyder mye på at den ikke lenger hadde noen særlig betydning. Forklaringen kan bare være at det nå stort sett var utlendinger som tok seg av varebyttet mellom stapelen ved Vågen og utlandet.⁹²

Såfremt vi aksepterer premissene som legges til grunn i den overnevnte diskusjonen, bør det være rimelig å anslå at det ikke kan identifiseres noen reell norsk patrisiergruppe med politisk gjennombruddskraft.

På europeisk nivå var handelslaugene og håndverkslaugene regelmessig økonomisk-politiske konkurrenter, og som oftest kom den merkantile standen best ut av duellene, blant annet fordi kjøpmannsstanden jevnlig var en økonomisk sterkere klasse, og fordi standen evnet å tilegne seg større grad av representasjon i bymyndigheter. I følge Rodney Hilton søkte både den

---

⁸⁹ Helle, K. *Bergen bys historie, Bd. I* s. 365-366.

⁹⁰ *Ibid.* s. 371.

⁹¹ Se diskusjon i: *Bergen bys historie, Bd. I* s. 371-374.

⁹² Helle, K. *Bergen bys historie, Bd. I* s. 374.

franske og engelske ”urbane middelklasse” å kontrollere handelsaktiviteten, profitere på og underordne håndverkerne, organisere munisipale finanser og anvende det viktigste instrumentet for makt i føydalsamfunnet, jurisdiksjon, til å dominere byens innbyggere.⁹³

Håndverksforeninger og kjøpmannslauger kunne likevel være forente i sin sak, som bysamfunnets samlede røst, for å legge politisk press på urbane herskere, eksempelvis biskop eller aristokrati. Sammensvorne handels- og håndverksgilder må da ses i sammenheng med begrepet *kommunal bevegelse*.

3.2. Kommunale bevegelser i Tyskland og Europa

Begrepet *kommune* er knyttet til forskingsmessig debatt og har av historikere blitt anvendt på forskjellig vis i behandlingen av urbane bymyndigheter. I hovedsak kan terminologien forstås som enten byfolkets revolusjonære konspirasjoner mot byherren, eller som fredsorganisasjoner og vennskapsforbund – såkalte ”svorne assosiasjoner”. Historikere har ofte tilegnet handelsstanden en hovedrolle i slike bevegelser, men det skal presiseres at kommunen ikke kan sidestilles med denne klassens svorne foreninger fordi de kommunale eds-fellesskapene regelmessig huste andre borgere, eksempelvis håndverkere.⁹⁴ Og selv om svorne assosiasjoner var viktige brikker for utviklingen av bymyndigheter kan heller ikke munisipale styringsenheter sidestilles med disse – noen av Frankrikes største byer var ikke kommuner.⁹⁵

I et knippe byer, særlig i Nord-Frankrike, var fremveksten av rådmannsorganet forbundet med revolusjonær virksomhet – veien mot selvstyre var her preget av konflikt og kamp mellom svorne assosiasjoner og byherrer.

Guibert de Nogent beskriver i 1115 hvordan de sammensvergede eds-fellesskapene i Laon tar makten i byen fordi biskopen går tilbake på en tidligere avtale der styringsmyndigheten er overdratt til eds-fellesskapet – kommunens eksistensgrunnlag blir med andre ord annullert. Borgerne samler seg derfor utenfor bispepalasset i raseri for å nedkjempe biskopen og hans adelige allierte. Avtalen viser seg å være svært dyrekjøpt for biskopen:

”. . . *And as he piteously implored them, ready to take oath that he would henceforth cease to be their Bishop, that he would give them unlimited riches, that he would leave the country,*

---

⁹³ Hilton, R. *English and French towns in feudal society*. s. 127.

⁹⁴ Ennen, Edith, *The Medieval Town*. s. 96.

⁹⁵ Nicholas, D. *The Growth of the Medieval City: From Antiquity to the Early Fourteenth Century*. s. 147.

*and as they with hardened hearts jeered at him, one named Bernard lifting his battle-axe brutally dashed out the brains of that sacred, though sinner's, head, and he slipping between the bands of those who held him, was dead before he reached the ground stricken by another thwart blow under the eye-sockets and across the middle of the nose. . . .*⁹⁶

Lignende opprør er dokumentert i Liège mellom 957 og 971 og i Le Mans i 1063 – kommunen ble her etter sigende legalisert av biskopen i 1108-9. I Cambrai slo keiseren ned en kommune med lovgivende kraft i 1107, og ikke før i 1184 var geistlige embetsmenn, riddere og andre representanter for byherren ekskludert fra den lokale byregjeringen.

Keiser Fredrik Barbarossa anerkjente aldri kommuner, men gav byer innenfor riket muligheten til å velge egne magistrater og bygge murer før 1170-årene – slik også de capetiske konger i Frankrike gjorde. Man motarbeidet selvstendighetsutviklingen til de største og eldste sentraene, med mindre de var regjert av kongens politiske konkurrenter. Barbarossa gav derfor vidstrakte privilegier til Goslar, Dortmund og Lübeck siden de var underlagt Heinrich der Löwe.⁹⁷

Opprørske kommuner forekom også i Tyskland etter år 1000, spesielt i de biskop-kontrollerte byene i Rhinen-området, herunder i Worms (1073), Köln (1074) og Mainz (1077). I Worms førte kontroversene mellom Heinrich IV og biskopen til åpen konflikt om kontroll over byen. Biskopen tilhørte kongens skarpeste politiske motstandere og talte for at kongen skulle avsettes og erstattes. Byens *kommunale bevegelse* søkte på sin side å kvitte seg med sin sterke biskop og allierte seg derfor med kongen gjennom å tilby sine militære tjenester. Biskopen ble lagt i jern og overlevert til kongemakten i 1073 mot vidstrakte privilegier til Worms som lønn for byens lojalitet.

Når Erkebiskop Anno skulle feire ”Das Osterfest des Jahres” sammen med biskop Fredrik av Münster i Köln i 1074⁹⁸, rekvirerte han uten tillatelse et av kjøpmennenes skip for å hedre sin gjests hjemreise. Dette offentlige rettsbruddet resulterte i sosial revolt, hvorpå biskopen måtte

---

⁹⁶ *Medieval source book* under fanen *Guibert de Nogent: The revolt in Laos in 1115* – oversatt til engelsk i *The Autobiography of Guibert, Abbot of Nogent-sous-Coucy, translated by C.C. Swinton Bland* (London: George Routledge & Sons, Ltd., 1925). Siden er besøkt i mars 2008.

⁹⁷ Avsnittet er basert på fremstillingen i: Nicholas. D. *The Growth of the Medieval City: From Antiquity to the Early Fourteenth Century*. s. 146-149.

⁹⁸ Fuhrmann, Horst. *Germany in the high middle ages c.1050-1200*. Cambridge University Press, 1986. s. 77.

rømme byen. Tre dager senere returnerte biskopen med hær, plyndret byen og delte ut drastiske straffer.⁹⁹

Ekseplene forteller noe om de kommunale bevegelsenes innledende fellesskapsbygning og illustrerer hvordan eds-fellesskapene slo seg opp i byene som et nytt maktelement. Tyske bymyndigheter vokste likevel stort sett fram under fredelige omstendigheter, ulikt noen av de nordfranske områdene. Riktignok anskaffet en rekke byer seg ymse forrettigheter ved å seire i åpen konflikt eller ved å tvinge konsesjoner ut av sitt formynderskap, men det skal presiseres at flere tyske og italienske byer skapte forfatningsverk på 1100-tallet fordi de hadde akkumulert stabile styringsapparater over lange fredsperioder – gjerne i samarbeid med biskopen eller aristokratiet.¹⁰⁰ Flesteparten av de europeiske bysamfunnene vant privilegier på 1100-tallet og videre utover middelalderen fordi de var i stand til å handle kollektivt: det faktum at byfolket hadde evne til å forhandle med overformynderiet på en forent måte, blant annet gjennom sine kommunale bevegelser, gav seg utslag i regjeringskomposisjonene.¹⁰¹ Revolusjonær kommunevirksomhet må derfor skilles fra begrepet kommunal bevegelse fordi sistnevnte terminologi refererer til byfolkens forente ambisjoner om styringsmyndighet, eller i det minste deltakelse, i byenes regjeringsapparater. Kommunal bevegelse kan dermed best forstås som borgerkamp om innflytelse på byens beslutningsapparat, uavhengig av hvorvidt prosessen var farget av konflikt eller evolusjonær utvikling.¹⁰²

3.3. Gryende institusjoner og styringsapparater

I lys av forrige avsnitts diskusjon, er det nyttig å undersøke urbane administrasjonsheter nærmere. Hvilke organisatoriske apparater kan identifiseres i de ulike regionene? Og hvilken rolle spilte de kommunale bevegelsene for bymyndigheters representasjonsnøkler?

3.3.1. Domstolene

Flesteparten av byene, uavhengig av region, utviklet organisatoriske bymyndigheter før produksjonen av formaliserte retts- og forfatningsdokumenter fant sted.¹⁰³ Og jevnt over var det første urbanstrukturelle organet *domstolen*. Det er viktig å understreke at mantraet til både

---

⁹⁹ Puhle, Matthias. *Magdeburg im Mittelalter. Der Weg von der Pfalz Ottos des Großen bis zur Hansestadt um 1500*. s. 50-51.

¹⁰⁰ Reynolds, S. *Kingdoms and Communes in Western Europe*. s. 174.

¹⁰¹ Haverkamp and Vollrath (eds.). *England and Germany in the High Middle Ages*. The German Historical Institute London. Oxford University Press, 1996. s. 273.

¹⁰² *Ibid* s. 30.

¹⁰³ Nicholas. D. *The Growth of the Medieval City: From Antiquity to the Early Fourteenth Century*. s. 141.

byherre og byfolk var å bevare byens fred og sømmelige form, da bylivets flerdimensjonerte drift var avhengig av funksjonelle og velsmurte ordninger. Justis var et middel for å oppnå slike mål, men dette krevde også et systemisert apparat å hvile på. Domstolsinstitusjonen ble derfor en naturlig tilvekst for å utmåle straff for lovbrudd i henhold til gjeldende lovverk, i tillegg til å være et nyttig medium for å koordinere det samfunnsmessige rettsformatet.

Et klassisk trekk ved de tidligste domstolene i storparten av Vest-Europa er dominansen av byherrenes borgelige representanter i organet. Sistnevnte kollegium av lovoffiserer betegnes i henhold til italiensk terminologi som *scabini*. I Frankrike het tilsvarende *échevins*, i Tyskland *Schöffen*, i Flandern *scepenen*. Hvis man skal forsøke å finne en tilnærmelig figur innenfor den norske lovorganisasjonen, uten å anvende tvangstrøyer, er antageligvis *lagmannens dommerapparat* det nærmeste vi kommer. Felles for alle de angitte dommeroffiserene er avhengighetsforholdet til den overordnede maktinnehaver i tillegg til arbeidssystematikken de anvendte for å legge borgerne under byherrens jurisdiksjon og lover. Innen 1133 hadde de fleste nordligliggende byene mellom elvene Rhinen, Schelde og Maas framstilt domsorganet *scabini*, mens atskillige urbane kjerner på sentraleuropeisk grunn hadde skapt lignende innen 1200. For eksempel vet vi at Trier senest i 1149 huset kollegiet, mens det på 1100-tallet fungerte 20-30 *Schöffen* i Köln.¹⁰⁴

I Tyskland ble det øverste domsembetet regelmessig besatt av *Burggrafen* – en stilling som gjerne hadde flere oppgaver knyttet til seg. På 1000- og 1100-tallet var *Burggrafen* høyjustisdommer (*Hochrichter*) og bykommandant i byer som Köln og Magdeburg, utstyrt med hjemmel direkte fra kongemakten til å dømme i særs viktige saker. I Mainz, Worms, Speyer, Trier, Würzburg og Magdeburg hadde *Burggrafen* en dobbelfunksjon: han fungerte både som de geistlige prelatenes ombudsmann (*advokat*) og som byens urbane dommer.¹⁰⁵ Da den tyske byen Stendal fikk overdratt både forfatningsstruktur og markedsrett fra Magdeburg i 1160, var det borggrevens ansvar å sørge for ordnede former på byens markeds plass. Med rådhuset som hovedkvarter overvåket borggreven handelstransaksjoner og annen merkantil virksomhet. Her ble det dessuten avsagt dom når markedsrettene var brutt, eksempelvis ved falskneri, svindel eller annen form for sjarlataneri.¹⁰⁶

Advokatposten kunne også være adskilt, gjerne karakterisert som *Stadtvogt* (*Niederrichter*). Fortrinnsvis dømte *Stadtvogten* i lavere rangerte saker, uavhengig av bykommandanten, som

---

¹⁰⁴ Engel, E. *Die deutsche Stadt im Mittelalter*. s. 58.

¹⁰⁵ Nicholas, D. *The Growth of the Medieval City: From Antiquity to the Early Fourteenth Century*. s. 72.

¹⁰⁶ Kaufmann, Stammler, Werkmüller (Hrsg.). *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte, Bd. I*. Erich Schmidt. Berlin 1971. s. 131.

representant for bispedømmets ministerium. Ser vi til engelsk terminologi, svarer byherrens lavjustisdommer omtrent til offiseren *reeve*. Eksempelvis ble Stadtvogten, i dette tilfellet kategorisert som *Schulze* (enkelte steder betegnet som *Schultheiß*), fortrent fra den brandenburgske byen Stendal på midten av 1200-tallet.

Byformyndere, enten det være seg kongemakt, adel eller geistlighet, ønsket naturlig nok å ha utøvende og autorativ tilstedeværelse i byene gjennom egne rettshåndhevere. Å delegere ansvar til byenes fremste borgere var i praksis uunngåelig, men også risikofyllt i den forstand at byens krefter kunne konsolidere makten til eget bruk. Biskopen i Metz utpekte så tidlig som i 987 en ”ledende *échevin*” blant de 20 *échevins* han dirigerte byen gjennom. For å begrense maktkonsentrasjonen hos borgere han hadde delegert ansvar til, gjorde biskopen denne viktige stillingen i 1180 til et årlig embete, åpent for riddere eller borgere av høy status.¹⁰⁷

I praksis var domstolenes primære oppgaver å dømme i saker der byens lov var brutt, overse transaksjoner eller gjøre overdragelser mellom byfolket rettskraftig. Eksempelvis vet vi at både de tidligste franske *échevins* og lagmennene i Bergen utførte kommisjonsarbeid på diverse avtaler mellom byfolk. Ser en til den franske byen Toul, anno 1069, finner vi at de fremste borgere ble tildelt ansvaret for å vokte byens vinhager.¹⁰⁸ Lignende anvendelse av borgere finner vi i en rekke tyske byer fra det 11. århundret, helst under merkelappen *die Meliores* eller ”de bedre”. En av de viktigere oppgavene *Meliores* utførte, utover rent praktiske plikter, var å bære vitnesbyrd over formelle avtaler med sin statusfylte tilstedeværelse. I et gavebrev fra biskop Burchard av Worms, datert til 1016, er 43 slike vitner registrert, mens 5 *Meliores* er oppført som vitner i et tollprivilegium utstedt av Kölns erkebiskop i 1084 – sannsynligvis ble atskillige av disse hentet fra kjøpmannsstandens rekke.¹⁰⁹ *Meliores* kom senere til å danne grunnlaget for de folkelige byrådsbevegelsene.

Halesowens ruller etter 1272 illustrerer hvordan den sosiale eliten i et engelsk bysamfunn ble rekruttert til domstolens tjeneste. Arbeidspliktene kunne innebære sammenkalling av domstolen, konstabelvirksomhet, ølsmaking eller representasjon som øverste offiser for byherren. Såkalte *jurors* var hyppige tjenestemenn for de engelske domstolene: de kunne fremstille lovbrøtere, avlegge svorne vitnesbyrd eller etterforske saker på vegne av byherren

---

¹⁰⁷ Ibid. s. 143.

¹⁰⁸ Planitz, H. *Die deutsche Stadt im Mittelalter*. s. 122.

¹⁰⁹ Ibid. s. 123.

eller borgerskapet.¹¹⁰ Det var ikke uvanlig at kontrollen over myntpressen, innkallingen til domsmøte, politivirksomhet, byforsvar, straffeutførelse, og i noen tilfeller tollinnkreving, befant seg i hendene til slike tittelholdere.

Domstolene i store deler av Europa utviklet seg dessuten til å bli *verneting*. Det vesentlige poeng, særlig for kjøpmannsstanden, var at de til enhver tid kunne forsvare seg mot søksmål i sin egen by, og slik vernes av den rett de merkantile privilegier førte med seg. På norsk jord utviklet ikke lignende beskyttelse seg fordi det ikke eksisterte privatrett av noe slag. Derfor ble stedet der saken hadde oppstått, stort sett alltid scene for rettergangen.¹¹¹

Vender vi søkelyset mot tidlig middelalder i Norge, ser vi at det også her fantes egne domstoler og tjenestemenn. ”De samme organene tok seg av byforvaltningen og de politiske avgjørelsene det var rom for å ta i bysamfunnet innenfor de rammer kongemakten fastsatte. I middelalderen gled rettshåndheving, administrasjon og politiske avgjørelser sammen uten klare skiller.”¹¹²

Aktualiseres den eldste rettsstrukturen i Nidaros på 1000- og 1100-tallet, kan en viss pekepinn på byens første domsapparat innkapsles. Rettskretsens innledende sammensetning kan vi best begripe gjennom trekløveren Bjarkøyrett, *Byting* og *Gjaldker* – de viktigste bestanddeler i den daværende, urbane rettskomposisjonen.¹¹³ Den eldste domsinstansen vi har kjennskap til, Bytinget eller *Mót*, tok form allerede under Nidaros-kaupangens oppblomstring, og begrepet ble referert til i Olav den helliges overenskomst med islendingene. ”Bymøtet” var i sin spede begynnelse et rettslig forum der juridiske krav kunne prøves, bivånet av *både* biskopens ombudsmann og kongens stedfortreder, gjaldkeren. *Mót* føyer seg inn ved siden av de landlige versjonene av tinget, og der fikk de husfaste menn innvilget en stemme i rettssaker de for øvrig var forpliktet å møte til.¹¹⁴

Gjaldkeren er den første kongelige ombudsmann vi kjenner til i Norge. Hans pliktmessige nedslagsfelt var som regel vidstrakt fordi byene enda ikke hadde utviklet spesialiserte ombudsmenn til å ta seg av de ulike arbeidsoppgavene. Blant annet var det gjaldkerens ansvar å innkalle til samling i rettsforumet ved ”å blåse til bymøte”. I tidlig middelalder krevde han

---

¹¹⁰ Hilton, R. *English and French towns in feudal society*. s. 55-56.

¹¹¹ Helle, K. *Bergen bys historie*, bd. 1. s. 519.

¹¹² Helle, Eliassen, Myhre og Stugu, *Norsk byhistorie – urbanisering gjennom 1300 år*. s. 114.

¹¹³ Holmsen, A., Simensen, J. *Samfunnmaktene brytes. Norske historikere i utvalg II*. s. 419.

¹¹⁴ *Ibid.* s. 419.

inn leidangsskatten for kongen, men det er usikkert om den interne byavgiften i Nidaros, *bøjargjalden*, også ble håndhevet av gjaldkeren.¹¹⁵

Sentralstedets jurisdiksjon ble avgrenset gjennom *Takmark*. Alle forseelser som var begått innenfor takmarken – byens rettsdomene, skulle behandles på bytinget. Tilsvarende bruk av urban jurisdiksjon ser vi også i den senere Byloven: ”(...) i vor mannhelg og taksætning og alle andre søksmaal, skal alt gaa efter bymandslov og efter det som vor bok sier, saa vidt som vore bygrænser gaar (...).”¹¹⁶ Det kan også nevnes at avgrensingspraksisen på kontinentet stort sett var lik den norske bruken av takmark. ”Hvor mange byer det var som omkring 1270 hadde byting, gjaldker og en kgl. beskyttet handel, regulert gjennom Bjarkøyretten er ikke lett å avgjøre. Oslo, Tønsberg, Bergen og Nidaros hadde utvilsomt for lengst nådd dette stadium.”¹¹⁷

3.3.2. Byrådenes utbredelse

Vi ser altså at et organisatorisk apparat begynner å knytte seg til domstolene i økt grad i løpet av høymiddelalderen. Og i en stor mengde byer, blant annet i Sør-Frankrike og i Tyskland, utviklet det seg fra slutten av 1100-tallet og videre gjennom 1200-tallet, bystyringsposter ved siden av eller i samsvar med byherrens etablerte apparat. I Frankrike ble slike nye bystyringsoffiserer betegnet som *jurés*, i Tyskland som *Ratsherren* (Lat. *consules*). Hovedsaklig var dette styringssegmentet av en gruppe ”svorne menn” (Ty. *Geschworene*) med røtter i byens eds-fellesskaper. Disse representerte fortrinnsvis byfolkets interesser på øverste organisasjonsnivå, innledningsvis som gren av domstolene, etter hvert som ”kommunal styringsenhet” – såfremt den aktuelle byen evnet å utvikle en viss grad av borgelig selvstyre. Det er i *den* forbindelse begrepet *byråd* begynner å materialisere seg som administrativt regjeringsapparat i byene. For rådene handlet det til å begynne med om å oppnå balansert representasjon i domsapparatet og slik unngå at rettssystemet fungerte i favør av overformynderiet. Etter hvert ervervet organet seg den legislative myndighet i en rekke tyske byer, utover kontroll over den alminnelige bypolitikken. I England gikk byrådet under terminologien *city council*, mens *Rat* (Lat. *consilium*) var den rette betegnelse i Tyskland.

Mens medlemmene av scabini-organet regelmessig satt på livstid i sine domstolsstillinger, var det vanligere at Ratsherrene besatt byrådsstillingen i ett år. I Strasbourg ble det bestemt i

---

¹¹⁵ Blom, G.A. *Hellig Olavs by – middelalder til 1537*. s. 87.

¹¹⁶ Robberstad, Knut. *Magnus Lagabøters Bylov*. s. 53 (VII, 26, § 1).

¹¹⁷ Blom, G.A. *Magnus Lagabøters bylov og Trondheim med en innledning om Bergen bylovs overføring til rikets øvrige kjøpsteder*, i: *Trondhjemske samlinger*, bind 9 – hefte 2. 1974. s. 102.

byens andre byfranchise av 1214, at 12 rådmenn skulle utnevnes årlig fra de viseste og beste i byen. 40 dommere, såkalte *Richter*, opererte i Worms anno 1198 – innen 1220 var disse kjent som Ratsherren også her.¹¹⁸ I Worms kuliminerte en konflikt mellom biskopen og borgerne vedrørende valg av rådmenn og jurisdiksjonsmyndighet i et kompromiss kjent som ”Wormser Rachtung”. Avtalen fra 1233 la til rette for at rådmannsordningen kunne trå i kraft på den betingelse at biskopen fikk utnevne 9 borgere og 6 geistlige Ministerial-medlemmer til å utgjøre byrådets sammensetning.¹¹⁹ To av disse skulle igjen fungere som byens borgermestere. For byherren handlet det om å beskytte sin representasjon innenfor byregjeringskretsen. I kjølvannet av avtalen økte byrådet likevel sin innflytelse på den legislative forfatningsprosess og byens jurisdiksjon, herunder på toll- og myntsaker og skatt og lovhåndhevelse. Rådet forsterket i tillegg sin uavhengighet ved å innlemme seg i forbundet Rheinischer Städtebund i 1254.

Bystyringsapparatets sammensetning fortonet seg ulikt ettersom hvilken spesifikk by og region det er tale om. Det er ikke alltid like enkelt å trekke klare grenser mellom aspekter som arbeidsdeling og maktposisjon innenfor styringssegmentet. I Nord- og Øst-Tyskland regjerte jevnlig byrådet uten scabini som påtvunget element – noe som reflekterer graden av frihet byene her oppnådde. I Flandern transponerte ofte scepenen seg til å bli *selve* byrådet. Andre steder i Tyskland var det større grad av maktdeling og samarbeid mellom partene. Slikt forekom gjerne i de byene der biskopen eller lensherren fremdeles stod sterkt.

*Yet although the council of the community gradually assumed real power in most cities, the lord's scabini continued to function. Distinctions of competence between the two were often blurred. A major difference between them is that the scabini usually acted purely as a court that handled only those administrative matters that remained within the town lord's jurisdiction, while the community's representatives became a council with general administrative and legislative competence.*¹²⁰

I 1250 eksisterte det omtrent 150 byer med byråd i Tyskland, innen 1300 omkring 250 byer – i det 14- og 15. århundre var byrådsorganet regelmessig det funksjonelle styringsapparat i de tyske byene.¹²¹

---

¹¹⁸ Engel, E. *Die deutsche Stadt im Mittelalter*. s. 55.

¹¹⁹ *Ibid.* s. 60.

¹²⁰ Nicholas, David. *Urban Europe 1100-1700*. Palgrave Macmillan, 2003. s. 93.

¹²¹ Planitz, H. *Die deutsche Stadt im Mittelalter*. s. 297.

I Norge var byrådsordningen et like velkjent fenomen som andre steder, og i Byloven hører vi for første gang om rådmenn som en integrert del av bystyringen. ”Byrådet var en institusjon som kom utenfra til norske byer, etter vanlig oppfatning fra Lübeck og andre tyske byer, der rådsforfatningen slo igjennom omkring 1200. Men rådet er like tidlig kjent i England og enda litt tidligere på nordfransk og nederlandsk område, så påvirkning derfra er ikke utelukket.”¹²² Kronologisk sett befestet byrådsordningen seg i Bergen mot slutten av 1200-tallet, mens Tønsberg kan påvise rådmenn i 1310, Oslo i 1321 og Nidaros så sent som i 1377.¹²³ Helle estimerer at byrådet ikke ble rotfestet som det egentlige bystyret i Bergen før i senmiddelalderen, ”slik at det kollektivt hadde ansvar for alle sider ved bystyringen. I de andre større byene gjaldt dette i enda større grad.”¹²⁴ I kapittel 5 (5.3.3) vil byrådet i Bergen bli diskutert nærmere.

---

¹²² Helle, Eliassen, Myhre og Stugu. *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*. s. 116.

¹²³ *Ibid.* s. 117.

¹²⁴ *Ibid.* s. 117.

KAPITTEL 4: BYLOVGIVNING I NORGE OG TYSKLAND

– MAKT OG POLITIKK

Urban rett, enten det være seg i Norge eller Tyskland, var ufravikelig forankret i lovgivningsmakten. Lovgiverens politiske tilnærming til bysamfunnet farget lovene og dermed hverdagslivet til de ulike sosiale segmentene. Men makt over lovforfatningsprosessene måtte vel innebære en viss innflytelse over administrative strukturer? Forholdet mellom konge, kirke, aristokrati og borgere var ofte avgjørende for hvordan disse styringsapparatene var satt sammen, slik vi har sett i forrige kapittel. Hva var den politiske situasjonen i Norge og Tyskland, og hvem hadde den lovgivende makt i byene?

4.1. Norge

For å tilnærme seg norske maktstrukturer er det nødvendig å kartlegge hvilke politiske styrkeforhold som fantes mellom de fremste samfunnsmaktene i middelalderen. Hva slags grad av makt hadde kongene over lovforfatningsprosessene? Besvarelsens nøkkel ligger i å vurdere kongens handlekraft i lys av hans politiske motstandere og det maktpotensial slike utviste i byene; to sentrale maktfraksjoner må da kartlegges, nemlig byenes fremste menn og kirkemakten.

4.1.1. Monarkiske styresmakter

Et klassisk trekk ved norsk middelalderhistorie er kongedømmets sterke tilstedeværelse i samfunnsbildet. At Norges historie fra denne perioden utrettelig er knyttet til monarkenes maktposisjonering, kriger, veivalg og legendariske eksistens, skal i stor grad tilskrives sagalitteraturens gjenfortellende egenskaper – slikt sett er epokens historie kongenes historie. Men de etterlatte lovverkene, i kompaniskap med øvrige formelle dokumenter, gir oss muligheten til å angripe historieforløpet fra flere hold. Og for å forstå bylovenes faktiske natur i Norge, må forholdet mellom kongedømme og urban lovgivning tematiseres.

Kongemaktens dominerende stilling i og rundt byene er ikke til å komme utenom, særlig når det kommer til høy- og senmiddelalderen. At den monarkiske kontroll over lov og rett i by konsoliderte seg i tiden etter kong Olav Kyrre (1066-1093), reflekteres i den økte produksjonen av kongelige lovverk og privilegieutstedelser. På midten av 1100-tallet var fremdeles statsforfatningen og rikets administrasjon desentralisert, og sentralstedene hadde

enda ikke utviklet seg til å bli aktive riksorganisasjonsenheter. ”Den lovgivende myndighet i landet lå i hendene på de fire provinsialforsamlinger, lagtingene, og kongehyldningene foregikk også på provinsialting.”¹²⁵ Hvorvidt Olav Kyrre bidro til de innledende prosessene av Bjarkøyretten, er usikkert, men innen Håkon Håkonssens periode (1217-1263) trår lovverksordningene klarere fram som produkter av den monarkiske regjering.¹²⁶ Sistnevnte arbeidet aktivt for å forberede rikslandsloven, et arbeid som kom til å bli videreført og satt ut i livet av Kong Magnus (1263-1280) i neste regjeringsperiode. Poenget understrekes av Knut Helle og Arnved Nedkvitne i artikkelen *Sentrumsdannelser og byutvikling i norsk middelalder*: ”Bak utskillingen av særlig viktige byer som administrative og rettslige kommuner kunne vanskelig noen annen enn kongen stå (...). En må regne med at dette var en utvikling som senest tok til under Olav Kyrre. Iallfall for Nidaros kan den ha begynt enda tidligere. Det er tenkelig at enkelte av de termene sagaskriverne bruker, helt eller delvis sikter mot slik rettslig-administrativ utskilling: at Olav Haraldsson ’skipet’ i Nidaros og at kjøpstaden i Bergen ble ’satt’, etter Hkr. av Olav Kyrre selv.”¹²⁷ Under borgerkrigene, etter Sigurd Jorsalfares død i 1130, ble det vanligere for kongene å sitte i byene både med hird og hær. De fire viktigste byene under *innbyrdesstriden*, Bergen, Trondheim, Tønsberg og Oslo, var alle sentrale knutepunkter på sitt vis; de var administrasjonsenheter, militære befestninger og økonomiske utløpssteder for kongsinntektene.¹²⁸ For byenes del opererte kongsgårdene og de kongelig initierte kirkebyggene som drivkrefter for byøkonomien; sentralisert kapital og varebyttning gav grobunn for nye, urbane yrkesinnretninger og handelsvirksomhet. Da kongedømmet delte Norge inn i sysler i løpet av 1200-tallet, var det ikke uvanlig praksis at monarken ombudsmenn utførte sitt virke med byen som tilholdssted. *Systemannen* beskattet gjerne distriktet sitt fra byen, hvis slike urbane kjerner var å finne i hans sysle. Stavanger, Hamar, Skien, Kaupanger, Borgund og Veøy tjenestegjør alle som eksempler på dette. Også kongens øverste rettsjener, *lagmannen*, som i alle fall var å finne i Bergen innen Byloven av 1276, utførte regelmessig sine plikter i byen – blant annet på grunn av det rettslige administrasjonsapparatets tilknytning til bytingene.

---

¹²⁵ Holmsen, A., Simensen, J. *Samfunnsmaktene brytes. Norske historikere i utvalg II*. s. 71.

¹²⁶ Sandnes og Hagland. *Bjarkøyretten*. s. IX-XI.

¹²⁷ Helle, K, Nedkvitne, A., *Sentrumsdannelser og byutvikling i norsk middelalder*, i: Blom, G.A. (red.), *Middelaldersteder, Urbaniseringsprosessen i Norden* (rapport til Det XVII. nordiske historikermøtet, Trondheim 1977, særtrykk 1982). s. 68.

¹²⁸ Helle, Knut. *Under kirke og kongemakt 1130-1350*. Aschehougs norgeshistorie, bd. 3. Universitetsforlaget, 3. opplag, 1993. s. 133.

4.1.2. Kirkens innvirkning på den rettslige strukturen

Hvilken rolle spilte så det kirkelige maktapparatet når det kommer til rettsforfatningsprosessene og den urbane jurisdiksjonen? Og hvordan posisjonerte kirken seg i forhold til kongemakten?

Under regjeringstiden til Olav Tryggvasson (995–1000) og Olav den hellige (1015–1028) tok kristningsprosessene i Norge for alvor form. I følge Snorre søkte Hellig Olav ”å frede landet og fri det fra trelldom under utenlandske høvdinge, men siden å vende folket til den rette tro (...).”¹²⁹ Kristningskongenes arbeid for å bygge ut et funksjonelt kirkeverk i Norge kan delvis forklare på bakgrunn av den angelsaksiske kirkens påvirkningskraft på misjonskongene, og delvis fordi kongene ønsket å bruke kristningsmetoden til å konsolidere sin makt på landsbasis; ”Det viktigste var å få høvdingane i dei ulike landsdelane til å ta imot dåpen, så ville resten av folket, på grunn av det personlege bandet mellom høvdingane og bøndene, følgje etter.”¹³⁰

Med paven grunnleggelse av den norske kirkeprovinsen i 1152–1153 i Nidaros, gled Norge på mange måter inn i et nytt samfunnspolitisk klima. Den generelle framveksten av bispedømmer i sentralsteder som Oslo, Bergen og Stavanger var allerede godt i gang, og når en konstaterer det faktum at kirken var i besittelse av omkring 40 prosent av Norges agrare jordverdi i høymiddelalderen, øker forståelsen vår av hvilken samfunnsmakt institusjonen egentlig utgjorde ved siden av kongedømmet – den var ikke lenger en forlenget arm av monarkiet, men en selvstendig organisasjonsenhet. Innen første halvdel av 1300-tallet kunne den overnasjonale geistlighet bokføre dusinvis av byggverk, herunder kirker, kapeller, hospitaler, bispegårder og kannikgårder, i de viktigste byene.¹³¹

Kirkens plass i den urbane lovsfæren går tilbake til våre tidligste kilder. Institusjonens normative forventninger til Norges eldste byer ble rettsmessig formalisert gjennom Bjarkøyrettens *kristendomsbolk*. Alle spørsmål vedrørende giftemål, utenomekteskapelig adferd, utkastning av barn eller helligholding av helgen, falt innenfor geistlighetens juridiske domene. Hvis vi legger Frostatingslovens nedslagsfelt i Nidaros til grunn, ser vi hvordan kongen tok alle bøtene i hele lagdømmet i verdslige saker, mens erkebiskopen innkasserte bøter i alle kristenrettssaker. I kaupangen gjaldt Bjarkøyrettens kristendomslover like mye

---

¹²⁹ Holmsen, A., Simensen, J. *Rikssamling og kristendom. Norske historikere i utvalg I*. s. 432.

¹³⁰ Sigurdsson, Jon Vidar. *Norsk historie 800-1300* Det Norske Samlaget, 1999. s. 92-93.

¹³¹ Avsnittet er basert på fremstillingen i Helle, Eliassen, Myhre og Stugu. *Norsk byhistorie – urbanisering gjennom 1300 år*. s. 42 og s. 77.

som de gjorde i distriktet, noe som igjen innebar at biskopen hentet sakøre fra byens borgere når kristenretten var brutt.

I Hagland og Sandnes sin redaksjon av Bjarkøyretten fra 1997 stadfestes det hvordan kirken hadde anledning til å avgrense kongens styringsmyndighet innenfor kirkeorganisasjonen:

BJ. I, § 10 (Jf. F II, 11)

*Biskopen skal rå for alle kyrkjer og all kristendom og tilsetja dei prestar som han vil. Han har lova oss det, at vi skal ha dei prestar som vi kan vera nøgde med, og som kan si rette teneste. Det er gammal rett.*¹³²

Etter alt å dømme kan den overnevnte paragrafen spores tilbake til Øystein Erlendsson sin reviderte versjon av kristenretten fra 1160-70-tallet.¹³³ Med tanke på det store skismaet eller investiturstriden¹³⁴ som fant sted i 1075, da den katolske kirken i realiteten løsrev seg fra verdslig innflytelse på kirkespørsmål, vitner denne lovsetningen om at den norske kirkens realpolitiske makt var i klar vekst på midten av 1100-tallet. Dette bekrefter at geistlighetens samfunnspolitiske utvikling fortonte seg relativt likt her som i andre deler av Europa. Arne Odd Johnsen underbygger poenget når han argumenterer for at de norske biskopene var svært avhengige av kongemakten fram til 1152-1153, men at det første norske riksmøtet i Nidaros ”fikk i stand en ordning vedrørende den hellige kirke og geistlighetens friheter.”¹³⁵ Vesentlige mål for kirkeorganisasjonen var å oppnå frihet fra verdslige avgifter og tjenester, mulighet til å forfatte egen lovgivning og kunne bruke kirkelige straffemidler i sin egen rettshåndhevelse.¹³⁶

Utover i høymiddelalderen utstedte Magnus Erlingsson (1161-1184) en rekke nye privilegier til kirken, særlig mellom 1163 og 1172. Blant annet fikk kirken i Trondheim rett til å føre et skip lastet med 30 lester mel til Island hvis avlingen i Trondheim hadde vært stor nok. I tillegg fikk den rett til å motta tollinntekter fra et islandsk skip hvert år og rett til arven av fremmede geislige ved dødsfall i Norge.¹³⁷ Ved slike begunstigelser peker Blom på et vesentlig poeng: for kirkens økonomi betydde ikke den slags forrettigheter all verden, men

---

¹³² Sandnes og Hagland. *Bjarkøyretten*. s. 42. (I, § 10).

¹³³ Ibid. s. x.

¹³⁴ Se bolk 4.2.2.

¹³⁵ Holmsen, A., Simensen, J. *Samfunnsmaktene brytes. Norske historikere i utvalg II*. s. 74-75.

¹³⁶ Holmsen, Andreas. *Norges historie. Fra de eldste tider til 1660*. Universitetsforlaget AS, 1977. s. 270.

¹³⁷ Blom, G.A. *Hellig Olavs by – middelalder til 1537*. s. 99.

den fikk ”trengt seg inn på områder der kongene anså seg eneberettiget.”¹³⁸ Tendensen er skjellsettende for den videre maktfordelingsnøkkel mellom de to fremste samfunnsfraksjonene i Norge. Kirken ”sikret seg etter hvert rett til lovgivning og rettshåndheving i indre anliggender og i stigende grad også utad, overfor resten av samfunnet: i saker som gjaldt kirkens bud og lære, dens personell, dens økonomiske og rettslige stilling.”¹³⁹

På 1200-tallet oppnådde kirkemakten sitt definitive høydepunkt med tanke på samfunnsmakt, politisk kapasitet, jurisdiksjonsrett og økonomiske fordeler. Allerede på 1260-tallet oppstod det kontroverser omkring kirkens innflytelse på *tronfølgeordningen*. Dessuten hersket det uenighet om hvordan kirkeretten skulle forfattes; kongedømmet var av den oppfatning at verdslig makt og biskopskap skulle konstruere rettsbolken i fellesskap, mens kirken på sin side krevde enestående lovgivningsrett. Disputten endte i at erkebiskop Jon forfattet en uavhengig kirkerett, men denne ble aldri formelt anerkjent av riksstyret.¹⁴⁰

I *Sættargjerden*, et forlik eller *Konkordat* mellom Kong Magnus og erkebiskop Jon Raude fra 1277, fikk den norske geistlighet sitt maktpolitiske gjennombrudd. Kirkens rettsdomene ble formelt adskilt fra kongens verdslige makt; det geistlige og kongelige rettighetsspekteret ble definert og kontraktsfestet. Konesjonene som ble avgitt på hver side av forhandlingsbordet i Tunsberg gir oss vital informasjon om hva slags politisk realitet som var å finne i Norge etter at avtalen var undertegnet.

For Kong Magnus sin del var frigjøringen av tronfølgeordenen den viktigste gevinsten. Jon Raude gav avkall på kirkens innblanding i kongevalgene såfremt kongerekken ikke døde ut. I tillegg gav erkebiskopen avkall på planen om å legge kongen under St. Olavs symbolske overherredømme.¹⁴¹

Hvis vi vurderer de nye klerikale berettigelsene etter *Sættargjerden*, kan noen særs viktige konsesjoner belyses. For det første skulle kirkens personell, herunder biskopene, abbedene og øvrige geistlige være fritatt for leidangsskatt og leidangstjeneste; erkebiskopen og hans næreste apparat skulle unndras handelsforbud; nye monarkiske lover skulle ikke berøre geistlige straffegebyrordninger eller føre til annet finansielt tap for kirken.¹⁴² Til sist må den kanskje viktigste konsesjonen trekkes fram: kongemakten skulle anerkjenne de *kirkelige*

---

¹³⁸ Ibid.

¹³⁹ Helle, K. *Bergen bys historie, bd. 1*. s. 570.

¹⁴⁰ NMD, nr. 62.

¹⁴¹ Blom, G.A. *Hellig Olavs by – middelalder til 1537*. s. 138-139.

¹⁴² Erkebiskopen fikk leidangsfrihet for minst 100 mann, mens bispene fikk minst 40.

domstolene og fristille disse fra kongens rettsapparat. Kongens ombudsmenn, først og fremst systemenn og lagmenn, skulle ubetinget avstå fra å involvere seg i kristenrettsaker og øvrige geistlige forhold – kirken fikk altså full domsrett. I 1269 sikret Raude geistligheten den viktige lovgivningsmyndigheten over kirkeretten, et privilegium som ble bekreftet i Sættargjerden, og som skulle komme til å vare fram til 1280.¹⁴³

Selv om Kong Magnus forsaket geistlig domsmyndighet, fortonte det seg ikke slik at kongen og hans avløsere ville gi avkall på den kirkelige lovgivningen uten videre; 1280-årene vitner om strid og åpent konflikthold mellom samfunnsmaktene. Andreas Holmsen kommenterer utviklingen på følgende vis i *Norges historie. Fra de eldste tider til 1660*:

*De to mektige, landsomspennende institusjoner, bispekirken og kongedømmet, mobiliserte alle sine legale virkemidler, hele sitt administrasjonsapparat og all sin samfunnsautoritet i striden mot hverandre. Striden gjaldt både prinsipper og økonomiske realiteter (...). Motsetningsforholdet var ikke noe særeget for Norge; det sprang like ut av den alminnelige dualismen mellom stat og kirke i middelalderens samfunnsordning.*¹⁴⁴

Det som er spesielt verdt å merke seg i kontroversene i 1280-årene, er kongens tilbakekalling av flere privilegier og ordninger fra 1277. Holmsen påstår at *baronregjeringen*¹⁴⁵, som regjerte etter Kong Magnus sin død, sendte ut en rettarbot i 1280 i Eiriks navn, med beskjed om at bispenes krav på bøter i geistlige saker, leidangsfrihet for kirkens personell og tiende på all næring og inntekt, ikke lenger ble akseptert av riksstyret. Samme år sørget herr Bjarne Erlingsson for at den kirkelige lovgivningsavtalen som Kong Magnus og Raude hadde utarbeidet, ble annullert. Fra geistlig hold var dette å regne som betydelige rettighetstap, noe som førte til at bispene inngikk et kompromiss med riksstyret i 1290 for ikke å bli fullstendig satt på sidelinjen hva privilegier og myndighet angår. Fram mot senmiddelalderen ble det ikke ført noen konsekvent politikk fra kongelig hold på kristenrettens grenser og privilegienivå. Eksempelvis reflekteres dette i Håkon Magnussons skipan om at *forn kristenrett* skal gjelde midlertidig i 1316.¹⁴⁶

---

¹⁴³ Avsnittet er basert på fremstillingen i: Holmsen, Andreas. *Norges historie. Fra de eldste tider til 1660*. s. 273.

¹⁴⁴ Holmsen, Andreas. *Norges historie. Fra de eldste tider til 1660*. s. 270.

¹⁴⁵ Formynderregjeringen som holdt makten på vegne av den umyndige Eirik Magnusson (1280-1299) i de innledende regentårene

¹⁴⁶ Bagge, S., Smedsal, S. H., Helle, K. *Norske middelalderdokumenter*. Nr. 62.

I kjølvanet av striden var kongemakten betydelig styrket hva lovgivning angår. ”Ifølge kroningseiden frå 1280 er det kongen åleine som kan gi nye lover. (...). Rettarbøtene og skipnadene frå slutten av 1200-talet og byrjinga av 1300-talet viser at kongen stod ganske fritt til å endre lovene.”¹⁴⁷

Den norske kirkens lovgivende makt, som i grunn vokste fram på midten av 1100-tallet, kan hovudsaklig knyttet til kristenretten – og ikke til verdslig lovgivning. Kirkens kamp for å oppnå suverenitet over kanonisk lov bør føye seg inn i det europeiske bildet, der vi ser kirkebevegelsen strebe etter legislativ makt over geistlighetens indre organisasjon. Som vi senere skal se, lyktes det den katolske kirke å oppnå lovgivningsmyndighet over kanonisk rett på kontinentet. Det er all grunn til å forstå kirken i Norge på bakgrunn av de samme premissene. For de norske bispenes del lyktes det derimot bare delvis og periodisk å sikre seg kanonisk lovgivningsrett uten innflytelse fra verdslig hold.

4.1.3. Sosial kapasitet i byene?

*Og folket ble tillagt en rolle i lovgivningen: allmuen ba om rettsforbedringer, lagtingene dømte lovbøkene i kongens skiping, kongen foretok lovendringer på riksmøter med råd og samtykke av geistlige og verdslige stormenn og bonderepresentanter, til slutt kunngjorde han sine lovbøker på lagtingene og fikk dem lovtatt der. Men i virkeligheten kom alt initiativ fra den sentrale regjeringkrets. Lovreglene ble utformet av særlig rettskyndige folk, skolert i romersk og kanonisk rett.*¹⁴⁸

Knut Helle illustrerer her stillingsforholdet mellom kongens regjeringsapparat og sosiale grupperinger. Riktignok refererer han først og fremst til utformingsprosessen av Landsloven, men likevel tegnes det et bilde av maktdimensjonene på det sosiopolitiske plan. I Bergen, til eksempel, representerte *de husfaste menn* den fremste sosiale ordenen. Dette var borgere som eide bygårder eller som i det minste leide en kvart bygård for et halvt år.¹⁴⁹ Av samtlige innbyggere i byen var disse de eneste som hadde fullverdig status som *bymænd*. ”Gjennom sine felles interesser, rettigheter og plikter var de knyttet sammen i et sosialt sjikt, et lag av befolkningen som både var seg bevisst sitt fellesskap, og som andre grupper i bysamfunnet

---

¹⁴⁷ Sigurdsson, Jon Vidar. *Norsk historie 800-1300*. s. 139-140.

¹⁴⁸ Helle, K. *Norge blir en stat 1130-1319*. Håndbok i Norges historie, bd. 3. Universitetsforlaget, 3. opplag 1993. s. 135-136.

¹⁴⁹ Robberstad, Knut. *Magnus Lagabøters Bylov*. s. 48. (VII, 16, § 2).

oppfattet som en avgrenset og på mange måter samhandlende gruppe.”¹⁵⁰ Følger vi Helle sin argumentasjon i *Bergen bys historie, bd. I*, forstår vi at de husfaste menn hadde en nøkkelstilling i Bergens økonomiske liv, fordi ”de som ville drive handel, sjøfart og håndverk noenlunde fast og varig i Bergen, måtte disponere husrom i bygårdene.”¹⁵¹ Og de mest fremgangsrike innenfor kretsen, på Bylovens tid, tok ofte steget opp til å bli *rådmann* – en posisjon som innebar visse oppgaver i byens styre og drift. Helle påstår at ”oversjiktet av husfaste menn i likhet med bypatrisiatet i byene ute i Europa var overveidende preget av kjøpmenn som handlet i stort”.¹⁵² Disse fremste husfaste mennene satt i Bergens lokale rettsorgan, bymøtet¹⁵³, og utførte dessuten oppgaver som overværing av byggingsarbeid og vitnearbeid ved handelstransaksjoner, for å nevne noen arbeidsstykker. I den forstand var husmennene og rådmennene ”myndighetenes forlengede arm, det laveste utøvende ledd i bystyringen.”¹⁵⁴ Det er viktig å trekke en linje mellom slike husbønder og kongens egne menn, fordi sentrale maktposisjoner innenfor bystyringen som oftest var forbeholdt sistnevnte gruppering. I Bergen var de viktige stillingene som *gjaldker*, *lagmann*, *systemann* og *fehilde* rekruttert fra *kongens håndgagne menn*, og disse må regnes som sosialt overlegne i forhold til de husfaste menn.¹⁵⁵ Skal vi følge Helles argumentasjon, samarbeidet rådmenn, husbønder og andre husfaste menn med kongens håndgagne menn på en rekke områder, herunder på forfatningsarbeid av bylovsvedtekter.

På dette stadiet er det mulig å registrere at de husfaste menn og rådmennene ikke organiserte seg som en uavhengig gruppering, men heller som et funksjonelt anneks til monarkiet. For videre å underbygge forbindelsen mellom konge og husfaste menn kan et moment som går tilbake til Bjarkøyrettens funksjonstid i Nidaros, anvendes: i alle verdslige saker delte kongen halvparten av bøtene med bymennene – ”tre mark til kongen og tre mark til bymennene (...). Motiveringen kan ha vært dobbel: kongen har villet yte kaupangen hjelp til å finansiere et nødvendig styringsapparat, men samtidig sikre seg en lojal by.”¹⁵⁶ Denne type stimulering er det ikke mulig å lokalisere i europeiske markedsretter eller kjøpmannsretter, og må derfor anses som et norsk fenomen.

---

¹⁵⁰ Helle, K. *Bergen bys historie, bd. I*. s. 449.

¹⁵¹ *Ibid.* s. 274.

¹⁵² *Ibid.* s. 452.

¹⁵³ Bymøtet i Bergen er redegjort for i bolken 5.4.1.

¹⁵⁴ Helle, K. *Bergen bys historie, bd. I*. s. 450.

¹⁵⁵ *Ibid.* s. 452.

¹⁵⁶ Blom, G.A. *Hellig Olavs by – middelalder til 1537*. s. 86.

Eksempelene i Norge strekker seg dog videre: rådmennene i Bergen fikk ubetinget rett på salg av vin i byens vinkjeller i andre halvdel av 1200-tallet; samme elitegruppe ble fritatt kongens skatt i 1293/94, og ble slik sidestilt med kongens håndgangne menn i hirden.¹⁵⁷ Dette viktige poenget understreker hvilke betydelige privilegier som ble gitt til det brede laget av sosiale grupper i Bergen, og indikerer at verken husfaste menn eller rådmenn *behøvde* større innflytelse innenfor byens maktsystem. Kan sistnevnte poeng bety at husfaste menn og rådmenn ikke søkte selvstendig makt fordi de allerede var innvilget vesentlige privilegier av kongen? Mye tyder i hvert fall på at grunnlaget for en opposisjonell sosialelite anført av rådmenn mangler i de norske sentralstedene. Det er i alle fall verdt å spørre seg om forholdene i sentralstedene var tilrettelagt slik at borgerne anså sosiale opprør som unødvendige, altså at monarkiet ikke presset bybefolkningen langt nok i profittens øyensmed til å stimulere revolt.

Når det kommer til opprørske forhold i de norske byene, er det påfallende stille gjennom middelalderen, hvert fall sett i lys av det øvrige Europa. Likevel eksisterer det tilfeller der både konge og kirke har blitt utfordret. Følger vi Helle i *Under konge og kirkemakt 1130-1350*, forstår vi hvordan tyske handelsgrupperinger mot slutten av 1200-tallet nektet å svare tiende til Bergens biskop, hvilket resulterte i at de ble lyst i interdikt i 1309.¹⁵⁸ De sammensvergede tyskerne – en konspirasjon som etter hvert kom til å utvikle seg til *det tyske kontoret* – responderte to år senere ved å innføre blokade av all geistlig handelsaktivitet. Og som kontor av *Det hanseatiske byforbund*, var fraksjonens politiske handlekraft direkte utledet fra den mektige tyske handelsorganisasjonen. Grupperingen hadde derfor tilstrekkelig makt til å gjøre vedtaket effektivt. Bergen var for lengst avhengig av hanseatisk handelsvirksomhet, og en blokade fra tysk hold ville i praksis medføre at lite eller ingenting kunne importeres til byen, og enda mindre eksporteres til hanseatiske havner. Til eksempel var Bergen særlig avhengig av å importere korn og malt fra tyske havnebyer. Ved flere anledninger måtte monarken utstedte privilegier for å avvikle tyske handelsblokader. Eksempelvis reflekteres slike forhold i kongens *Freds- og handelsavtale mellom kong Håkon Håkonsson og Lübeck* fra 6. oktober 1250.¹⁵⁹

I Byloven av 1276 ble de utenlandske kjøpmennene underlagt samme lovbetingelser som norske kjøpmenn, hvilket innebar at de måtte bære offentlige skatter og avgifter på lik linje med sine lokale ekvivalenter. Store protester ble derfor nedlagt av de sammensvergede

---

¹⁵⁷ Helle, K. *Under kirke og kongemakt 1130-1350*. s. 152.

¹⁵⁸ Ibid.

¹⁵⁹ Bagge, S., Smeddal, S. H., Helle, K. *Norske middelalderdokumenter*. Nr. 22.

tyskerne, et saksforhold som etter hvert kom til å lede til vidstrakte konsesjoner i de utenlandske handelsmennenes favør. I *Privilegiebrev fra kong Magnus Håkonsson for tysktalende kjøpmenn i Norge* fra 18. juli 1278, ser vi hvordan kongemakten ser seg nødt til å heve gruppen over Bylovens ”bestemmelser om vakthold (Bl. III 4, VI 3), begrensning av handelen til hus og torg (VI 16), og skipdrått (VI 17), og gir dem i det hele deres første belagte fordeler i Norge fremfor innenlandske og andre fremmende kjøpmenn.”¹⁶⁰ Tyskerne svarte dermed i realiteten til tysk lov og tysk disiplin i Bergen, et aspekt som kan plasseres i kontrast til forholdene i Oslo og Tønsberg der utenlandske handelsaktører var underlagt norsk lovgivning på lik linje med øvrige handelsmenn.¹⁶¹ Dette sier noe om hva slags kompromissfullt samfunn Norges viktigste sentralsted hadde utviklet seg til å bli innen Bylovens tid. Kongens makt over husfaste menn og rådmenn var mer eller mindre total, mens de tyske handelsmennene fungerte i henhold til *intern jurisdiksjon* – ”i Bergen var åpenbart den offentlige myndighetsutøvingen i 1360- og 70-årene for svak til å hindre at tyskerne i praksis knesatte sin egen rettergangsordning med basis i egne vedtekter. Utover i senmiddelalderen lot denne ordningen seg ikke rokke, tross norsk misnøye med den.”¹⁶² Og siden de utenlandske kjøpmennene realiserte sine politiske mål gjennom Lübeck, er det rimelig å tro at grupperingen ikke hadde nevneverdig behov for å etablere egne maktorganer i Bergen.

4.1.4. Konge over by og rett

Summeres de sosiopolitiske strukturene i Norge opp, kan vi sett under ett ane konturene av styrkeforholdet mellom konge, borgere og kirke.

Kirken utgjorde et fundamentalt maktmoment i Norges politiske bilde. Institusjonen var kongens fremste utfordrer i en rekke anliggender, men kanskje spesielt med tanke på rettslig grensesetting. Likevel ble aldri kongens myndighet som verdslig lovgiver utfordret av kirken. Det var heller et spørsmål om hvor lange fingre kongen hadde inn i kristenretten. Kirkemakten vant særskilte privilegier, erfarte ulike grader av kontroll over kirkeretten, og utviklet klerikale domsapparater med kapasitet til å håndheve et geistlig lovverk. For kongen innebar forliket i 1277 anselige konsesjoner, men det kan argumenteres for at kirkens lovnisje i grunnen ikke røkket ved kongemaktens praktiske styring av byenes rettssystem. Dessuten

---

¹⁶⁰ Se Bagge, S., Smeddal, S. H., Helle, K. *Norske middelalderdokumenter*. Nr. 30.

¹⁶¹ Holmsen, A., Simensen, J. *Samfunnsmaktene brytes. Norske historikere i utvalg II*. s. 423.

¹⁶² Helle, K. *Bergen bys historie, bd. I*. s. 747.

var privilegienes levetid særs kortvarige. Kirkens erkebiskoper og biskoper tilegnet seg aldri kontroll over byene; derimot fant de sin viktige plass på innsiden av et større, monarkisk lovsystem.

Forbindelsen mellom konge og borgere, spesielt hvis vi anvender Bergen som eksempel, svekket ikke kongemaktens suverene stilling når det gjaldt kontroll over lovforfatningen. Tvert i mot kan vi skimte at monarkenes aktivering av sosiale grupper som handelsmenn, håndverkere og andre framstående personer i sitt styringsapparat, bidro til å konsolidere det kongelige herredømme over byene. De viktige administrasjonspostene ble besatt av kongens håndgagne menn over hele landet, mens rådmennene i Bergen tilsynelatende slo seg til ro med sine vidstrakte privilegier.

De tyske kjøpmennene i Bergen påvirket i grunn ikke byens lovgivningsstruktur, men berørte ved lovverkenes praktiske gyldighet med sin handelsmakt. Den fremmede grupperingen *utjevnet* monarkiets rettshåndhevende myndighet gjennom sine mektige kontakter i Lübeck, men kom aldri i nærheten av å oppnå egenhendig lovgivningsmakt.

Det er et viktig poeng at borgere ikke frigjorde seg fra det sterke monarkiet i Norge. Byene ervervet seg ikke autonome *bymyndigheter*, slik vi etter hvert skal se forekom andre steder på kontinentet. I Norge forble de urbane kjernene monarkisk styrte enheter. Kongen var rikets øverste dommer i alle saker vedrørende verdslig land- og byrett og opptok rollen som den lovgivende myndighet for det sivile byliv. Det er symptomatisk at det i en rettarbot, forfattet kort tid før Byloven av 1276, heter seg at folk i Bergen ikke skal ”dikte seg lover” i private koalisjoner.¹⁶³ Helle får fram et betydelig poeng i *Under kirke og kongemakt 1130-1350* når han påpeker at rådmennenes fremste organ, byrådet, ikke ble ledet av en eller to borgermestre i løpet av middelalderen, slik vi ser i det kontinentale Europa, men av kongens lagmann. ”Dette er ett av flere tegn på at kongen holdt de norske byene under kontroll og ikke innrømmet dem den grad av selvstyre som mange europeiske byer hadde skaffet seg”.¹⁶⁴ Bernt Lorentzen støtter opp om dette poenget i *Lov og rett i Bergen i Middelalderen*, og reiser samtidig skarp kritikk mot Bugges forsøk på å tegne et bilde av nordvestskandinaviske, urbane selvstyringsenheter i verket *Studier over de norske byers selvstyre og handel før hanseatenes tid*. Lorentzen hevder at ”Det var kongedømmet som var lovgiveren i Norge.

---

¹⁶³ Lorentzen, Bernt. *Lov og rett i Bergen i Middelalderen. Samfunn og rettsvesen*. Det Hanseatiske Museums Skrifter nr. 20. Bergen: A.S John Griegs boktrykkeri, 1974. s. 28.

¹⁶⁴ Helle, K. *Under kirke og kongemakt 1130-1350*. s. 155.

Med kongedømmet menes kongen og hans rådgivere. (...) Som regel var det menn som kongen hadde oppnevnt til rikets høyeste ombud, sysselmenn og lendmenn, snart også kansleren, da han som leder av kongens kanselli var en selvfølgelig medutsteder av alle kongedømmets dokumenter.”¹⁶⁵

4.2. Tyskland

På tilsvarende vis som i Norge er det viktig å kartlegge hva slags politisk plattform byene i Sentral-Europa stod på. Er det mulig å identifisere en generell regional tendens når det kommer til hvilke aktører som rådet over lovforfatningen? Hvordan kan vi plassere kirkemakt og borgere når det kommer til bestyrelsen av byene? Og hva slags grad av egenart viste Tyskland? I den forbindelse er det interessant å trekke noen linjer til andre sentralvestlige regioner, eksempelvis England.

Diskusjonen som følger kan ikke foreta et dypdykk i de massive politiske prosessene som fant sted innenfor Det tysk-romerske riket og vil derfor fokusere på generelle aspekter ved verdslig, geistlig og borgelig maktpolitikk i urban kontekst.

4.2.1. Det politiske klima i Tyskland

Det tysk-romerske riket ble formelt opprettet i 962 av Otto I.¹⁶⁶ Fra imperiets tidligste fase var det politiske klimaet i regionen preget av den tyske keiserens kompliserte forhold til en stadig voksende pavemakt i Roma. Helt fra opprettelsen av det ottoniske rikskirkesystem var biskopene direkte underlagt kongens autoritet – monarken var rikets øverste kirkeverge, noe som gav anledning til å anvende geistlig embetsverk som et urbant kontrollinstrument.¹⁶⁷ For Tysklands vedkommende er det viktig å understreke den episkopale og aristokratiske grunnstrukturen en rekke av de tyske sentralstedene var knyttet til. De eldste og viktigste sentraene var *Bischofstädte* eller ”biskopbyer”. Eksempelvis utstyrte monarkene i den øvre Rhinen-regionen biskopene med ubegrenset verdslig styringsmakt overfor byene der mellom 969 og 982, deriblant for Worms.¹⁶⁸ Ytterligere tilfeller av geistlig styringsmyndighet kan lokaliseres rundt om i det vidstrakte riket: erkebispedømmet i Köln omfattet mesteparten av Nordvest-Tyskland fra Frisland og Saxen til nedre Lotharingia under Otto I sin regjeringsperiode. Keiseren oppnevnte her sin yngre bror Bruno I (953-965) til erkebiskop og

---

¹⁶⁵ Lorentzen, B. *Lov og rett i Bergen i middelalderen*. s. 27.

¹⁶⁶ Herzstein, R. E. *The Holy Roman Empire in the Middle Ages Universal State or German Catastrophe?* D. C. Heath and Company, 1966.. s. 12.

¹⁶⁷ Bader, K., Dilcher, G., *Deutsche Rechtsgeschichte*. s. 411.

¹⁶⁸ Nicholas, D. *The Growth of the Medieval City: From Antiquity to the Early Fourteenth Century*. s. 69.

dannet slik grunnlag for et langstrakt episkopalt herredømme i Köln. Fram til 1288 ble de kongelige rettighetene vedrørende høyjustis, toll, vekter, måleredskaper, myntpresse, marked og forsvar forvaltet av erkebiskopen.¹⁶⁹ Biskopene opererte som ”herrer” over byene – de var myndiggjorte bestyrere av det offentlige bysamfunn, utstyrt med organisatorisk autoritet fra monarkisk hold til å regjere. Til sammenligning finner vi ingen eksempler på norsk jord som peker på at kongen delegerte urbant administrasjonsansvar til biskoper eller verdslig aristokrati. Strukturen det her er tale om, er gjennomgående føydal; den ”herrelige” sosialordenen som disse byene ble styrt etter, var basert på personlig underkastelse og gjensidige forpliktelser mellom hersker og underordnede.¹⁷⁰

Det er viktig å bemerke seg forbindelsene mellom ”storpolitikken”, som keiser, kirke og verdslige prinser stod bak, og de politiske forhold som eksisterte på lavere nivå mellom biskop, aristokrati og borgerbevegelser. Nøkkelen til å trenge inn i urban styringskontroll, ligger i å anerkjenne samspillet av ulike samfunnsfaktorer. Politiske endringer på overnasjonalt nivå, både når det kommer til styrkeforhold og strategi, forplantet seg naturlig nok nedover i det administrative hierarkiet, hvilket igjen kunne bety omveltninger i urbane maktforhold. På samme tid må vi se nedenfra og opp, og vurdere hvordan borgernes sosioøkonomiske situasjon påvirket styringsstrukturene i kraft av seg selv. Tidligere har vi sett hvilken betydning kommunale bevegelser – et fenomen som ikke lar seg spore i Norge – hadde på lavere politisk nivå i en rekke av de europeiske byene, spesielt på tysk territorium. I Norge kan man identifisere vekselvirkningene mellom en sterk sentralmakt og svake eller ikke-maktsøkende borgere, og dermed fastslå at lovgivningsmyndigheten forble fastlåst i kongens grep. Hvordan utartet det overnasjonale politikkbildet seg i Tyskland, med tanke på at borgelige maktvilje var til stede i flere av de sentraleuropeiske byene?

4.2.2. Investiturstrid og borgelig maktmomentum

En kritisk skillelinje i Det tysk-romerske riket kan trekkes til år 1075 ved inngangen til *investiturstriden* mellom Henrik IV, den tysk-romerske keiser, og pave Gregor VII. På grunn av sine dyptgående konsekvenser refereres ofte konflikten til som en av de mest sentrale

---

¹⁶⁹ Jeep, John M (edt.). *Medieval Germany. An Encyclopedia*, Routledge Encyclopedias for the Middle Ages Series, Vol. 6. Taylor & Francis, Inc., 2001. s. 132.

¹⁷⁰ Ennen, Edith. *The Medieval Town*. s. 96.

oppgjør mellom verdslig og geistlig makt i middelalderen. Det er vanlig å regne kontroversenes periode fram til konkordatet i Worms i 1122.¹⁷¹

Den keiserlige makt hadde fram til nå hatt relativ sterk kontroll over innsettelse av biskoper, disses tjenestested, – og ikke minst, pavens innsettelse. Følgende beskjed fra et reformorientert romersk konsil i 1075, rettet mot verdslig lederskap i Tyskland, understreker problemets natur:

*If anyone receive a bishopric or abbey from the hands of a lay person, he shall not be considered a bishop or abbot...Likewise, if an emperor, king, duke, margrave or anyone vested with secular power presumes to invest a person to bishoprics or other ecclesiastical offices, he shall likewise be condemned.*¹⁷²

I følge Karl F. Morrison anså keiseren administrasjonen av bispedømmene som sin praktiske rett fram mot slutten av 1000-tallet, uavhengig av den pavelige makt i Roma. Nyvalgte prelater ble regelmessig installert etter kongens skjønn, noe som førte til at ekklesiastiske valgordninger ble undertrykt. For magnatene innebar ordningen at politiske bånd ble knyttet til viktige maktposisjoner, blant annet på urbant nivå, men også økonomisk vinning. En vanlig praksis var å selge embetene til høystbydende, eller til utvalgte med høy grad av lojalitet. Forfatningsrett over kanonisk lov var dessuten et essensielt spørsmål for den nye reformbevegelsen som vokste fram i tiden etter pave Leo IX sin kroning i 1049. Fram til nå hadde kanonisk rett blitt implementert i kirkeorganisasjonen, utført og ivaretatt hovedsakelig av tyske konger uten innblanding fra pavelig hold – et forhold som snart kom til å forandre seg fundamentalt.¹⁷³

I *Dictatus Papae*, et dekret antageligvis forfattet et sted mellom 1075 og 1090 av pave Gregor VII,¹⁷⁴ utlyses pavedømmets krav til reform, særlig i henhold til overnevnte forhold. Listen teller 27 punkter og rammer inn kirkens ubetingede rettssfære i forhold til den verdslige makt. Dekretet stadfester at den romerske kirke alene skulle innsette eller avsette biskoper, eller

---

¹⁷¹ Morrison, Karl F. (edt.). *The Investiture Controversy. Issues, Ideals, and results*. Holt, Rinehart and Winston, Inc. 1971. s. 1-2.

¹⁷² Logan, F. Donald. *A History of the Church in the Middle Ages*. Routledge 2002. s. 113.

¹⁷³ Ibid. s. 106.

¹⁷⁴ Se fordham universitets internettressurs: *Medieval source book* under fanen *Dictatus Papae* – oversatt til engelsk av Ernest F. Henderson i *Select Historical Documents of the Middle Ages* (London 1910).

forflytte biskoper mellom bispehav. Punkt 7 understreker pavens krav om total suverenitet over kanonisk lovmaking – noe som ville markere et viktig brudd med eksisterende praksis.¹⁷⁵

Det er ikke anledning til å følge striden dypere her, men konsesjonene den keiserlige makt i løpet av konflikten måtte avse, bestemmer den politiske fortsettelsen i Tyskland. Det grunnleggende poenget hviler på svekkelsen av det monarkiske overherredømmet; konge og kirke var nå i sterk interessekonflikt, mens de kvasi-suverene prinsene i riket kunne bokføre større uavhengighet. Indirekte kan investiturstriden forstås som et tredelt renkespill på overnasjonalt plan hvorpå ringvirkninger fulgte for urbaniseringsprosessene. I motsetning til i Norge, kan ikke et forutsigbart og stabilt maktsentrum i form av kongemakt identifiseres.

Kirkelig reformbevegelse fratok i praksis verdslige styresmakter grunnleggende maktkanaler til de urbane kjernene, slik *Dictatus Papae* vitner om. Så lenge bispens lojalitet kunne kjøpes eller dikteres, er det rimelig å anta at monarkenes kontroll over byene var sterkere. Kongens sentraliserte myndighet ble dessuten utjevnet av de regionale vasallene, som på sin side søkte egenhendig territorialmakt, samtidig som det økonomisk-politiske bylivet ekspanderte.¹⁷⁶ I byene vokste nemlig nye innflytelsesrike aktører fram, herunder en maktbegjærende handelsstand. Kjøpmennene var interessert i å kontrollere handelsrelaterte forhold ved å sikre seg deltakelse i den urbane administrasjonen. Det var derfor ikke uvanlig at keiseren allierte seg med de fremste borgerne i byer utover i høymiddelalderen, nettopp for å oppfordre til revolusjonære tiltak mot byherren i episkopale og aristokratiske byer – såfremt disse ikke var kongens medspillere. Tidligere har vi sett hvordan Worms erfarte nettopp dette da Henrik IV allierte seg med borgerne for å kvitte seg med byens biskop. På en annen side eksisterer det eksempler på at borgere har beskyttet sin biskop fra verdslig makt. I 1115 overtalte borgerne av Mainz Henrik V til å befri erkebiskop Adalbert. Sistnevnte responderte i 1119-1120 med å gi borgerne frihet fra ikke-lokale bylover, og belønnet spesielt de borgerne som hadde hjulpet han i kampen mot keiseren.¹⁷⁷ Dette indikerer at enkelte byer var i særposisjoner, alt etter som hva slags rolle stedet spilte i et større politisk spill. ”Myndighetsvakuemet”, det vil si mangelen på et sterkt sentralisert maktapparat, gav på den måten grobunn for at borgerbevegelser kunne oppnå særrettigheter og fremme egne institusjonelle apparater.¹⁷⁸

---

¹⁷⁵ Morrison, Karl F. (edt.). *The Investiture Controversy. Issues, Ideals, and results.* s. 38-39.

¹⁷⁶ *Historische Zeitschrift*, Beheft 7. *Stadt und Herrschaft: Römische Kaiserzeit und Hohes Mittelalter.* Herausgegeben von Friedrich Vittinghoff. R. Oldenbourg Verlag München, 1982. s. 178-179.

¹⁷⁷ Ennen, Edith. *The Medieval Town.* s. 106.

¹⁷⁸ Reynolds, Susan. *Kingdoms and Communities in Western Europe.* s. 169.

4.2.3. Italia og Tyskland – særskilt urban autonomi

Et moment ved både Tyskland og Italia, som en har vektlagt gjennom årrekker i urbaniseringsforskningen, er den eksepsjonelle grad av frihet byene i regionene utviste. Karl IV trakk i 1355 et skille mellom *freie Städte* og *Herrenstädte* – et nyttig verktøy for å klassifisere byenes avhengighetsstatus. En viktig forklaringsmodell på *hvorfor* tyske og italienske byer styrket seg så fundamentalt fra og med 1200-tallet, beror blant annet på investiturstridens samfunnspolitiske konsekvenser. Hvis vi følger tradisjonell argumentasjon, forstår vi at maktvakuemet i Det tysk-romerske riket skapte en gylden mulighet for byfolkenes eds-fellesskaper til å fange makten både i Sentral-Europa og Italia, og at autonomisk utvikling hang sammen med et annet viktig moment, nemlig akkumulert rikdom. Bykjernene var samlingssteder for makt og penger, noe som igjen gav utslag for den organisatoriske bestyrelsen.

I Sentral-Europa forble byene øyer i en landlig dominert region, mens bystatene i Italia dominerte det omliggende landskapet i mye større grad.¹⁷⁹ De urbane kjernene i den sydlige delen av riket var fokale maktpunkter, og byrepresentantenes kontroll over de nordlige og sentrale territoriene av Italia økte markant i andre halvdel av 1100-tallet. I likhet med den tyske regionen var brorparten av byene i Nord-Italia underlagt biskopene og de verdslige herrene, men innen år 1200 var flesteparten av byene styrt av egne organer. De sterke og velstående byene overtok gradvis styringskapasiteten fra sine formyndere, særlig fordi de evnet å kjøpe ut byene sine eller maktpolitisk sett var blitt for innflytelsesrike. Allerede i 1081 avga Henrik IV en rekke konsesjoner til Pisa for å sikre seg nødvendig militærstøtte fra byen; den sammensveggede eliten utgjorde en effektiv konspirasjon. Og konsesjonene gav ytterligere grobunn for intern, urban organisering – *konsulregjeringene*.¹⁸⁰ Innen 1150 var viktige handelsmetropoler som Pisa, Milan og Genova i praksis frigjort og selvstendig. Da keiser Fredrik I reiste til de norditalienske byene på midten av 1100-tallet for å gjenvinne sin rett på imperial skatt¹⁸¹ og militære tjenesteytelser, var i realiteten kongens styringsmyndighet i territoriet tapt til byenes egne myndigheter.¹⁸²

---

¹⁷⁹ Bader, K., Dilcher, G., *Deutsche Rechtsgeschichte. Land und Stadt – Bürger und Bauer im Alten Europa*. Springer-Verlag, Berlin/Heidelberg 1999. s. 253.

¹⁸⁰ "Konsulene" var urbane borgere med regjeringshjemmel i de italienske byene. Pisa hadde et slikt regjeringspanel innen 1081, Arezzo og Genova innen 1098, Brescia, Milan og Bergamo mellom 1100 og 1110. Se Nicholas, D. *The Growth of the Medieval City: From Antiquity to the Early Fourteenth Century*. s. 157-166.

¹⁸¹ Byer med høy selvstendighetsgrad betalte ofte en årlig sum til sin formynder mot kontroll over indre anliggender, herunder port-fortolning og personlig skatt.

¹⁸² Reynolds, S. *Kingdoms and Communitates in Western Europe*. s. 173.

Det faktum at Nord-Italias byer i tillegg forente sine styrker gjennom *Det lombardiske forbund* i løpet av andre halvdel av 1100-tallet, vanskeliggjorde videre keiserdømmets kamp for å kontrollere byene. Slikt forbundskap fant også sted mellom tyske byer utover på 1200-tallet. Et femtitalls byer, herunder Lübeck, Worms, Bremen, Speyer og Köln, koblet seg sammen under parolen *Rheinischer Städtebund* fra og med 1254.¹⁸³

Den hanseatiske byen Lübeck, også hovedsete for utviklingsprosessen til det urbane familielovverket *Lübisches Recht*, kan tjenestegjøre som eksempel på utvikling av urban autonomi i Tyskland. I 1159 falt Lübeck til den sterke prinsen hertug Heinrich der Löwe, og forble i hans varetekt helt til byen ble overmannet av keiser Fredrik Barbarossa (1155-1190) i 1180.¹⁸⁴ I 1226 fikk byen status som den første *frie keiserbyen* (Ty. *Freie Reichsstadt*, En. *free imperial city*), hvilket betydde at den var *riksumiddelbar* – byen svarte kun til den høyeste autoritet, keiseren. Graden av frihet påvirket også byens karakter i sin helhet. I likhet med andre frie keiserbyer, slik som velstående Augsburg (riksumiddelbar fra 1276), betalte Lübeck skatt til keiseren. Likevel utviklet slike byer seg til å bli mer eller mindre selvstendige enheter med mulighet til å kontrollere egen handel, krigføring og alliansemaking uten innvirkning utenfra.¹⁸⁵ Blant annet på grunn av langdistansehandel ble de fristilte keiserbyene svært rike, slikt sett også innflytelsesrike. Men det kanskje viktigste momentet ved disse byene var utviklingen av det autonome selvstyret: især gjennom 1200-tallet økte antallet byer med borgelige, munisipale myndigheter, eksemplifisert i Worms, Speyer, Regensburg, Basel, Mainz (1254), Strasbourg (1273), Köln (1288), Magdeburg (1294) og Konstanz (1370).¹⁸⁶

Hvis vi sammenligner med England, er det mulig å etablere et klarere syn på frihetsnivået i de italienske og sentraleuropeiske områdene. Der de tyske byene profiterte på det svake keiserdømmet, utviklet engelske bymyndigheter seg i større grad under kongens forvaltende hånd. Likevel er det mulig å spore innslag av selvstyre også her, om enn i noe svakere omfang. I følge *Domesday book* forhandlet byfolkets fremste menn med kongen om større frihet før invasjonen i 1066, men ikke før på 1100-tallet kom visse konsesjoner til å bli innrømmet, spesielt med tanke på bystyringens sammensetning og den årlige betalingen av ”the borough farm.”¹⁸⁷

---

¹⁸³ Nicholas, D. *The Growth of the Medieval City. From Late Antiquity to the Early Fourteenth Century*. s. 212.

¹⁸⁴ Ennen, E. *The medieval town*. s. 91

¹⁸⁵ Hohenberg, P., Lees, L. *The Making of Urban Europe 1000-1950*. Harvard University Press, 1985. s. 42.

¹⁸⁶ Planitz, H. *Die deutsche Stadt im Mittelalter*. s. 183.

¹⁸⁷ Reynolds, S. *Kingdoms and Communitates in Western Europe*. s. 179.

As in most of northern Europe, english towns began to acquire new, formal, but varying measures of autonomy in the twelfth century. This was partly the result of conflicts with external authorities but partly the result of developments in government in general (...). (...) the strength of royal authority in England forced urban politics into a genuinely different mould. There was less opportunity here for towns to revolt and less need for them to do so in order to protect themselves (...). Meanwhile, however, royal authority promoted some degree of collective action: municipal institutions were stimulated and conditioned by the need to collect and pay over both lump sums (...) and other taxes.¹⁸⁸

Hvis vi følger G. H. Martin sin argumentasjon i artikkelen *The English Borough in the Thirteenth Century* i: *The Medieval Town, A Reader in English Urban History 1200-1540*, kan et overblikk på de engelske kommune- og institusjonsprosessene på 1200-tallet fanges. Martin påstår at de prinsipielle institusjonene i engelske "boroughs" begynte å omstille seg mot slutten av 1100-tallet, en utvikling som fortsatte gjennom 1200-tallet. På et generelt grunnlag hevdes det at den kontinentale kommunebølgen traff større urbane kjerner på engelsk jord, slik vi har sett forekom i de tyske og italienske områdene, men at de revolusjonære sidene ved kommuneinstitusjonen jevnlig ble absorbert av "the borough court" (*portmanmote*). Kommunene tilpasset seg dermed det eksisterende systemet uten at det skjedde fundamentale omveltninger i strukturen. Forenklet sett identifiserer Martin en tendens der kommunebevegelsene ble temmet og undertrykt slik at kun borgermesterens verv og det svorne konsilet stod tilbake fra kommunebølgens skyll over de organisatoriske bysamfunnene. Et utslag av prosessene var at "the borough court" fikk en sterk, institusjonell tilvekst uten opprørske elementer.¹⁸⁹ Nå kan ikke denne modellen passe inn i alle de særskilte, urbane tilfellene i England, men likevel får vi en pekepinn på hva slags administrative sammensetninger som utviklet seg her:

Formal incorporation and its special patterns of government lay in the future, but their origins are found in the newly enfranchised borough community of the early-thirteenth century. Freed from the continual supervision of royal officers, and above all free to contrive their own surplus from the royal dues that they now handled, the burgesses of the great

---

¹⁸⁸ Haverkamp and Vollrath (eds.). *England and Germany in the High Middle Ages*. s. 277.

¹⁸⁹ Holt, R., Rosser, G (eds.). *The Medieval Town, A Reader in English Urban History 1200-1540*. s. 33.

*demesne boroughs turned to make the self-governing communities that the common lawyers rationalized and approved in the next two centuries.*¹⁹⁰

Overnevnte sitat illustrerer hva slags påbegynnende organisasjonsutvikling Martin mener å skue i England på begynnelsen av det 13. århundret. Men hvilke sosiale aktører var det som deltok i disse vordende byadministrasjonene? I den aktuelle artikkelen rettes det et søkelys mot de eds-svorne fellesskapene til kjøpmannsstanden. Klassen, som også kan identifiseres som den ledende motor i tyske kommunebevegelser, er jevnlig å finne i organisasjonspapirer fra 1200-tallet, eksempelvis i ”gild rolls” fra Leicester mellom 1234–1274. Det er viktig å understreke at det øvre laget av byborgerne i både England og Tyskland spilte en viktig rolle i administrasjonssystemet Martin trekker frem. Og den politiske realiteten i byene var i stor grad avhengig av borgernes ønske om å styre byen de bodde i. I nevnte Leicester var handelslaugen en spesielt sentral instans for det øvrige bysamfunnet, nettopp fordi gildet var det eneste effektfulle apparatet borgerne hadde når det kom til interessedspørsmål med byens herre, jarlen. I alle fall innen siste halvdel av 1200-tallet var de ledende borgerne i Leicester menn av handelslaugen, et forhold som resulterte i at byens borgermester ble rekruttert fra gildet i 1271.¹⁹¹

4.2.4. Et kontrastfullt urbanpolitisk Europa

Summeres den politiske utviklingskurven i middelalderens Tyskland opp, skiller noen momenter seg relativt tydelig ut fra den monarkiske knyttneven som kontrollerte de norske byene. Spesielt stikker tre forhold seg ut som særlig avvikende: (1) Den spredte maktfordelingen i Det tysk-romerske riket mellom keiser, fyrster og prins-biskoper, (2) overvekten av episkopalt styrte byer, og (3) graden av ymse byers selvstendighet. I Norge har vi sett at kongemakten styrket seg utover i middelalderen ved å dominere kirke, aristokrati og sosiale grupperinger, hvert fall med tanke på den lovgivende autoriteten. Tendensen i Tyskland peker på det motsatte – det overnasjonale imperiet ble svakere og svakere, og byenes uavhengighet økte, slik også Italia erfarte. Flere og større konsesjoner ble avgitt til byborgere, mens den lovgivende myndigheten regelmessig ble forvaltet av byenes oligarker. Likevel var maktvariasjonene lokalt betinget. Tallrike byer kjennetegnes ved at de forble underlagt regionens geistlige prins-biskoper og verdslige fyrster. I disse byene kontrollerte som oftest *byherren* helt eller delvis skatte- og tollpremissene og byenes legislative

---

¹⁹⁰ Ibid.

¹⁹¹ Ibid. s. 38-39.

myndighet gjennom sine representanter i bystyringen. Myndighetsaspektet ved slike byer var likevel dynamisk, og styrkeforholdet mellom borgere og byherre var forskjellig fra by til by. Noen løsrev seg på et tidspunkt fra formynderskapet og muterte til å bli frie byer. Andre erfarte lavere grader av styringsaktivitet under overformynderiets kontroll, mens noen igjen mistet sin tidligere frie status og falt tilbake under biskopen eller fyrstens kontroll.

Drar vi England inn i bildet, er det mulig å ane hvilken eksepsjonell autonomi som utviklet seg enkelte steder i Tyskland. Selv om det er fullt mulig å følge utviklingstrekk mot selvstyre i en rekke av de engelske byene på 1200-tallet, vet vi at det engelske monarkiet regelmessig begrenset det sterke kjøpmannselementet i byene slik at styringsfrihet og urban kontroll ikke ble oppnådd på samme måte som i Tyskland.

Lovgivningsmyndigheten i Tyskland kan delvis forstås på bakgrunn av den enkelte bys selvstendighetsgrad. De stedene der byene ble gjort riksumiddelbare eller evnet å frigjøre seg fra byherrens krevende skatte- og profittbaserte styringsmekanismer, ser vi naturlig nok større privilegienivå, spesielt med tanke på handelsvilkår og valg av styringsmyndigheter. Den generelle trenden fastsetter at lovgivningen i Tyskland lå hos konge, biskop og aristokrati fram mot omtrent det 13. århundre, mens ettertiden, fram mot det 16. århundret, vitner om økt grad av legislativ myndighet hos borgerne selv.

KAPITTEL 5: BYLOVEN AV 1276 OG MAGDEBURGER RECHT

For å oppnå videre forståelse av urban lovgivning i Norge og Tyskland er det på dette stadiet hensiktsmessig å aktivere den viktigste bylovsredaksjonen i norsk middelalder, Magnus Lagabøters Bylov av 1276 og Magdeburger Recht. Tematikken er vidstrakt og en avgrensning må foretas slik at essensen i de respektive byrettssystemene kan belyses og sammenlignes. I dette kapitlet vil to kjernemomenter stå i fokus: (1) bystyringsapparatenes rettssystematiske administrasjon og (2) lovverkens natur. Hvilke institusjoner og tjenestemenn håndhevet og forvaltet lovverkene? Hva slags *type* lover oppstod i de forskjellige regionene, og hvordan gjenspeiler disse bysamfunnene? Fordi Bergen og Magdeburg var hovedseter for de aktuelle lovcodexene, er det naturlig at disse er midtpunkter. Likevel er det rom for å trekke inn andre byer som arvet franchisene fra de to byene. Begge lovsettene var *familielovgivninger*, hvilket innebærer at de gjerne ble duplisert og distribuert til nye byer der ingen byfranchise eller rettssystem eksisterte.

Til å begynne med må et vesentlig moment avklares. Kan de to lovcodexene anses som representative for landene sine, sett under ett?

5.1. Familielovens nasjonale representativitet

Når det kommer til Bylovens spredning i Norge skal det understrekes at lovboken ikke nevner eller proklamerer på annen måte at den er ment å være gyldig for hele landet. Likevel peker flere indisier på at rettsbokens ordninger fungerte i andre byer enn Bergen. Byloven ”er ikke bevart i noe urhåndskrift¹⁹² fra 1276, men i en rekke avskrifter. Og det er i disse, sammen med mer indirekte uttalelser og direktiver i senere kongebrev, som gir oss grunn til å hevde at Byloven fikk gyldighet for alle landets kjøpsteder.”¹⁹³ Når vi vurderer Bylovens tiltredelse i Trondheim og de øvrige, norske byene, støter vi på et problem: det eksisterer ingen referanser til hvordan Byloven ble vedtatt og satt ut i livet andre steder enn i Bergen. Likevel argumenterer Blom, på bakgrunn av de overleverte skriftene, at det er overveiende sannsynlig at landets fire største byer – Oslo, Tønsberg, Nidaros og Bergen offisielt fikk tildelt lovsettet omtrentlig med dets opprinnelse i 1276, og at det i første rekke er de *øvrige* småbyene det

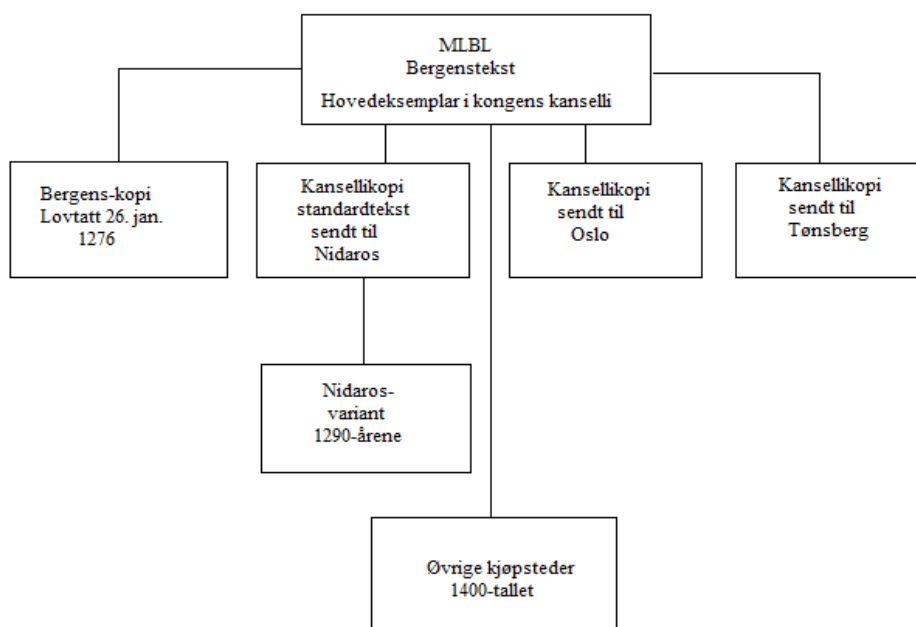
---

¹⁹² Det skal visnok ha eksistert en ”Bergensbok” før Bylovens tid, og etter all sannsynlighet var Lagabøtes lovverk delvis influert av allerede eksisterende praksiser. Det ser ut til at egne rettsbestemmelser fungerte i byen allerede fra Olav Kyrres tid, direktiver som antageligvis hadde en del til felles med Nidaros sin eldre Bjarkøyrett. Gulatingsloven forutsetter en spesiell kaupangsrett i Bergen så tidlig som på 1100-tallet. Se Helle, K. *Bergen bys historie*, bd. I. s. 494.

¹⁹³ Blom, G.A. *Magnus Lagabøters bylov og Trondheim med en innledning om Bergen bylovs overføring til rikets øvrige kjøpsteder*, i: *Trondhjemske samlinger*, bind 9 – hefte 2. 1974. s. 99-114.

hersker størst tvil om. ”(...) etter de bevarte kilder å dømme, var det bare de fire største byene, Bergen, Oslo og Tønsberg og Nidaros som var modne for å nyte MBLB¹⁹⁴ i dens fulle skikkelse på det tidspunkt denne lov ble til. Det ser ikke ut til at antallet steder med full bylovsstatus er blitt utvidet på 1300-tallet: mens alle mindre og nyere kjøpsteder i løpet av 1400-årene offisielt ble tilkjent rett til å nyte ”bøarmanna rettr” og senere tilleggslover og privilegier.”¹⁹⁵ Blom skjematiserer lovtekstens vandringsvei på følgende vis.

Figur I.¹⁹⁶

Den bergenske familielovgivning hadde med andre ord trekk av allmenngyldighet, selv om man må ta høyde for at noen paragrafer ikke nødvendigvis kunne inkorporeres enkelte steder. Byloven var etter 1276 det eneste praktiserte lovsystem kongene anvendte for å bygge ut de rettslige apparatene i Norge. Det foreligger ingen dokumentasjon som underbygger at det eksisterte alternative bylovsbøker eller forskjellige måter å praktisere loven på – et unikt forhold i europeisk sammenheng. Det er derfor alminnelig grunnlag for å hevde at den representative verdien på Lagabøtes urbane forfatning var høy på landsbasis.

¹⁹⁴ Blom har her forkortet Magnus Lagabøters Bylov til MBLB.

¹⁹⁵ Blom, G.A. *Magnus Lagabøters bylov og Trondheim med en innledning om Bergen bylovs overføring til rikets øvrige kjøpsteder*, i: *Trondhjemske samlinger*, bind 9 – hefte 2. 1974. s. 104.

¹⁹⁶ Rubrikken ”øvrige kjøpsteder 1400-tallet” har blitt redigert inn i skjemaet.

Ius Magdeburgense, eller ”lov av Magdeburg”, var den bylovgivning i Tyskland med størst arealmessig nedslagsfelt. Likevel kan ikke lovsettet anses som representativt for *alle* deler av Tyskland fordi andre bylovgivningsfamilier dominerte bestemte deler av de tyske territorier. Magdeburger Recht bredte seg hovedsakelig ut over østre del av Sentral-Europa og Øst-Europa, som regel i kompaniskap med den landlige retten, Sachsenspiegel. På tysk jord ble byrettssamlingen hovedsakelig benyttet i Magdeburgs erkebispedømme, som også fungerte som den territoriale rettskrets for byen, og i deler av dagens Niedersachsen. Eksempelvis ble byretten anvendt i Stendal, Halle, Görlitz, Neumarkt Spandau og Leipzig. De to førstnevnte byene fikk sine første dokumentariske rettstransaksjoner så tidlig som på midten av 1100-tallet. Det skal også presiseres at Magdeburger Recht videreutviklet seg i enkelte av datterbyene; både *Hallesches Recht* og *Görlitzer Recht* er i utgangspunktet byrettshybrider med opprinnelse i magdeburgsk byrett. Og der domstolsapparatet tok form etter sin moderby, og således høy grad av rettssystematisering fant sted, blomstret gjerne nye veiledende ankepunkter opp. Eksempelvis fungerte Leipzig som appelldomstol for sitt omkransende territorium.

De store regionene øst for Magdeburg var likevel de fremste mottakerne av byretten. En av årsakene til dette kan lokaliseres i samtidens kraftige befolkningsbevegelse østover. Retten fungerte til eksempel i Mark Brandenburg, noen byer i Pommern, Preußen, Thüringen og Sachsen, Lausitzen, Schlesien, Böhmen og Mähren.¹⁹⁷ I nevnte Preußen utviklet den viktige hybriden *Das Kulmer Recht* seg da stormesteren av den teutoniske ordenen i 1233 bestemte at byene Kulm og Thorn skulle bruke disse rettsreglene.¹⁹⁸ I Thorn bygde man opp byrådet med Lübeck som forbilde, slik også Magdeburg gjorde i løpet av første halvdel av 1200-tallet. Der Schöffenstuhl ble derimot anvendt til mer domstolsrettslige formål.¹⁹⁹ I ordensstaten Kulm eksisterte særutgaven av Magdeburger Recht fram til det 19. århundre; i Kiev ble magdeburgsk rett erklært ugyldig så sent som i 1834. I Mark Brandenburg videreutviklet byretten seg til å bli *Brandenburger Stadtrecht*, mens *Breslauer Recht* ble hovedannekset av rettsordningen i de polske områder.

Anvender vi dagens landegrenser, fungerte Magdeburger Recht i middelalderens Polen, Litauen, Latvia, Estland, Hviterussland, Ukraina, Tsjekkia, Slovakia, Ungarn, Romania,

---

¹⁹⁷ Ebel, F. *Unseren fruntlichen grus zuvor. Deutsches Recht des Mittelalters im mittel- und osteuropäischen Raum. Kleine Schriften*. Editert av Fijal, Leuchte, Schiewer. Böhlau Verlag. Köln/Weimar/Wien 2004. s. 219.

¹⁹⁸ Lück, H, Müller, R. *Sachsenspiegel und Magdeburger Recht – Grundlagen für Europa*. Landeszentrale für Politische Bildungs Sachsen-Anhalt. Handel und Wandel KG. Magdeburg 2005. s. 40.

¹⁹⁹ Eichler, E., Lück, H. (Hrsg.). *Rechts- und Sprachtransfer in Mittel- und Osteuropa. Sachsenspiegel und Magdeburger Recht*. De Gruyter Rechtswissenschaften Verlag- GmbH. Berlin 2008. s. 64.

Russland, Bulgaria, Moldova og det tidligere Jugoslavia. For Schlesien alene eksisterte det på det meste omtrent 65 *Tochteroberhöfen* og minst 400 byer og markedsbyer med tysk byrett, hvorav flesteparten av disse franchisene var av magdeburgsk-saksisk opprinnelse.²⁰⁰

Når det kommer til rikets øvrige familielovgivninger, framstår en håndfull som sidestilte med den av Magdeburg, rent betydningsmessig. *Kölner Recht* vokste antageligvis fram i løpet av 1000-tallet og gav siden grobunn for en rekke nye bylovsinnretninger, blant annet i Soest, Freiburg, Lübeck og Hamburg, som igjen spredte sin lovgivning til nye byer. Den svært viktige *Lübisches Recht* nevnes i de eldste primærkildene som gjeldende ordning i Lübeck i 1220/24²⁰¹, men at Lübeck hadde bylov på et tidligere tidspunkt, hersker det ingen tvil om. Allerede fra og med 1100-tallet ble en lovverksredaksjon fra Lübeck distribuert til Nord-Tyskland, herunder i flesteparten av de mecklenburgske, pommernske og prøyssiske byene.²⁰² Nygrunnlagte Hamburg fikk i 1188, som den første byen med lov fra Lübeck, utstedt *ius Lubicense* som sitt konstitusjonelle byprivilegium.²⁰³ Andre viktige byer med lübecksk rett var Rostock, Wismar, Kiel, Stralsund, Elbing, Reval, Greifswald, Memel, Stettin og Danzig.²⁰⁴ Den sørvestlige byen Speyer spredte på sin side byretten sin til eksempelvis Annweiler og Heilbronn; *Dortmunder Recht* ble blant annet overført til Wesel; *Halberstadt Recht* fant veien til Aschersleben.²⁰⁵ Ytterligere eksempler på familielovgivninger er *Münster Stadtrecht*, *München Stadtrecht* og *Nürnberg Recht*. Figur II viser hvordan de tyske familielovene bredte seg utover den østlige del av Tyskland og Øst-Europa.²⁰⁶

Hvis Kong Magnus sin bylovgivning skal vurderes i lys av Magdeburger Recht, må det tyske lovsettet regnes for å være et regionalt lovverk som fungerte i spesifikke deler av Sentral- og Øst-Europa. Bylovene i Tyskland var forskjellige alt etter hvilket område de virket i, og utviklet seg dessuten under ulike paroler – i motsetning til i det urbanrettslig homogene Norge. Eksempelvis finner man ikke, naturlig nok, havrett i Magdeburger Recht slik man gjør i *Lübisches Recht*. Magdeburgsk lov var tilknyttet landlig-merkantile forhold i stedet for sjøfartshandel. En særs viktig forskjell mellom disse to store lovfamiliene kan dessuten sees i

---

²⁰⁰ Ebel, F. *Unseren fruntlichen grus zuvor*. s. 435.

²⁰¹ Haase, C. *Die Stadt des Mittelalters. Zweiter band – Recht und Verfassung*. s. 136.

²⁰² Planitz, H. *Die deutsche Stadt im Mittelalter*. s. 342.

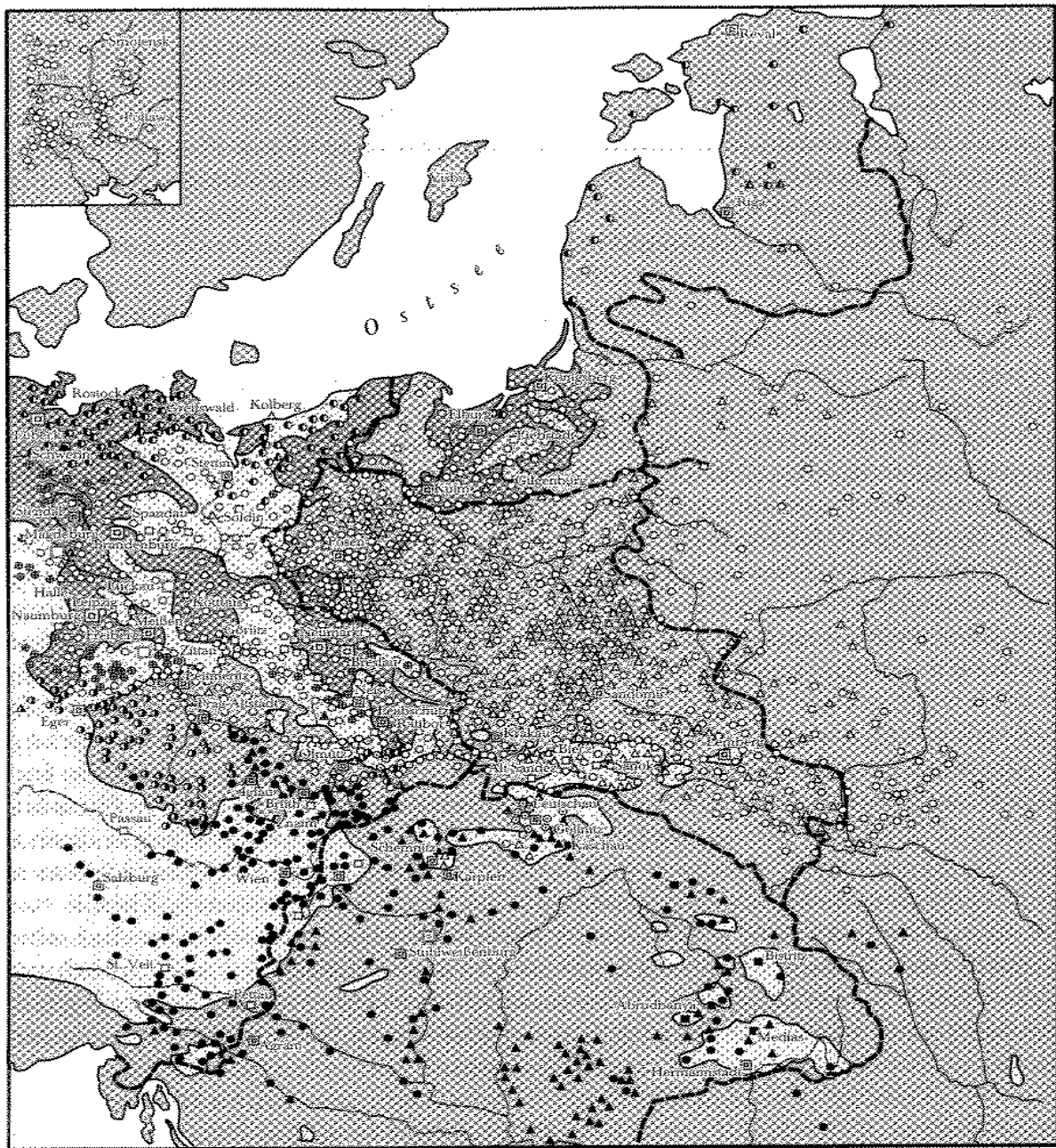
²⁰³ Ullrich, Stefan. *Untersuchungen zum Einfluss des lübischen Rechts auf die Rechte von Bergen, Stockholm und Visby*. Rechtshistorische Reihe 375. Zugl.: Würzburg, Univ., Diss.: Peter Lang 2007. s. 58.

²⁰⁴ Bader, K., Dilcher, G., *Deutsche Rechtsgeschichte*. s. 633.

²⁰⁵ Planitz, H. *Die deutsche Stadt im Mittelalter*. s. 342.

²⁰⁶ Kart og skjema er hentet fra: Nicholas, D. *Urban Europe 1100-1700*. s. 56.

Figur II.

- ▲ Magdeburg law and affiliates, and laws strongly influenced by Magdeburg
- ⊙ ▲ Town law families that merge into Magdeburg law or use it substantially in a subsidiary capacity
- ▲ Lübeck law and related town laws in the coastal area
- ⊕ ▲ Other northern and central German town laws of less significance; including the Saxon and Silesian mining towns
- ⊙ ▲ Nuremberg district
- ▲ Southeastern German town laws
- ⊠ Important appeals courts
- ⊞ Appeals courts whose importance extends beyond their territory
- ⊡ Appeals courts that are important for a larger territory
- Appeals courts with only local or transitory importance
- Borders around 1400
- ▭ Areas of German settlement
- ▨ Areas of settlement of other peoples
- ▩ Areas originally of non-German settlement that were changed through German settlement or rule

administrasjonsstrukturen: i Lübeck eksisterte det ikke et panel av Schöffen slik det gjorde i Magdeburg. Byrådet i Lübeck var den politiske og økonomiske makt, den legislative og dømmende kraft. Som et apropos kan det nevnes at Bergens rettsstruktur er likere den av Lübeck enn Magdeburg. I handelsbyen på det norske Vestlandet eksisterte det ikke et dommerpanel av magdeburgsk type, heller ikke i resten av Skandinavia. Stefan Ullrich berører et viktig spørsmål i *Untersuchungen zum Einfluss des lübischen Rechts auf die Rechte von Bergen, Stockholm und Visby* fra 2007: kan lübecksk bylovsstruktur identifiseres i det bergenske lovverket fra 1276? Ullrich mener å lokalisere enkelte, men marginale innslag av Lübisches Recht i Magnus Lagabøters lovbok. Sjø- og handelsrett trekkes fram som den kanskje fremste parallellen. Videre hevder han at det øvrige lov materialet i Byloven ikke kan knyttes opp mot det nordtyske lovsettet fordi tyske handelsmenn i Bergen ikke hadde rukket å bli en betydelig samfunnsfaktor da den norske byloven ble laget og fordi Kong Magnus sine bylover i det vesentligste ble hentet fra den landlige retten. Derfor må bergensk-lübecksk rettsoverføring anses som svak i forhold til overføringsomfanget til henholdsvis Stockholm og Visby.²⁰⁷

5.2. Magdeburgs bytypus

Før lov materialet fra Magdeburg belyses, bør noen grunnstrukturer ved middelalderbyen redegjøres for.

Allerede på begynnelsen av 900-tallet var handelssentrumet Magdeburg i økonomisk og politisk framgang. Handelsstedet ble gjort til kongelig tilholdssted i 930 da Otto I, sønn av Heinrich I, gav Magdeburg i ”morgengave” til sin hustru, den anglosaksiske kongedatteren Edgith. Mellom 929 og 936 begynte arbeidet med å bygge ut et palass i byen for keiseren – *Der Magdeburger Keiserpfalz* – hvilket i praksis medførte at stedet ble gjort til keiserlig regjeringssete, kongsby og ”rikshovedstad”. Monarken lot dessuten reise ny bymur ettersom det gamle festningsanlegget var forfalt og ikke lenger evnet å beskytte byen tilstrekkelig.²⁰⁸ Som den raskest voksende byen i regionen, blant annet på grunn av sin strategiske beliggenhet ved Elbe og sin beleilige plassering i konglomeratet av tyske og slaviske bosetninger, fikk byen raskt en særstilling hva lokal- og fjernhandel angår. Kjøpmenn begynte å bruke Magdeburg i økende grad som *Grenzhandelsplatz*.

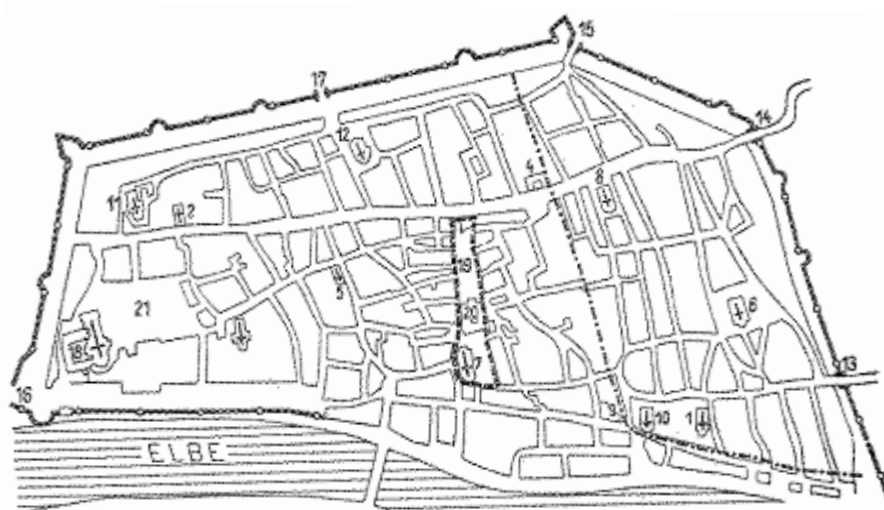
²⁰⁷ Ullrich, S. *Untersuchungen zum Einfluss des lübischen Rechts auf die Rechte von Bergen, Stockholm und Visby*. s. 86, s. 265.

²⁰⁸ Kaufmann, Stammler, Werkmüller (Hrsg.). *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte, Bd. I*. s. 129.

Snart initierte Otto I prosjekter for å utvikle et geistlig apparat i byen, og i 937 ble *Moritzklosteret* grunnlagt. Rettighetene til å holde marked, slå mynt og kreve inn toll utstedte keiseren til Moritzklosteret i 965 sammen med jurisdiksjonsmyndighet over jødiske og øvrige kjøpmenn i byen. Tre år senere fikk byen status som sete for et nytt magdeburgsk erkebispedømme. Med den geistlige institusjonaliseringen fulgte utstrakte misjonsarbeid mot de hedenske venderne i de ikke-kristelige slaviske og ungarske territorier – en prosess som for så vidt utspant seg parallelt med de keiserlige marked- og koloneringsprosessene østover.

Figur III.²⁰⁹

MAGDEBURG. 1 Augustinerkloster um 1285. 2 Dominikanerkloster um 1224. 3 Domstift (St.-Moritz-Kloster) 937. 4 Franziskanerkloster 1225. 5 Heiligengeisthospital 1214. 6 St. Jacobi 1253. 7 St. Johannes 941. 8 St. Katharina. 9 Marien-Magdalenen-Stift um 1250. 10 St.-Petri-Pfarrkirche um 1150. 11 St.-Sebastian-Stift um 1015. 12 St.-Ulrich-Pfarrkirche. 13 Hohe Pforte um 1230. 14 Krökentor um 1230. 15 Schrotdorfer Tor 1188. 16 Sudenburger Tor. 17 Ulrichstor. 18 Pfalz. 19 Alter Markt 941. 20 Rathaus. 21 Neuer Markt.

Pfalz- und Domburg 805. | 941 Neuer Markt an der Johanniskirche - - - - . | Ausbau der Altstadt bis 1200 - - - - - . | Neuer Markt. | Neustadt 1209. | Gesamtstadt - - - - - .

I 975 bekreftet Otto II farens tidligere privilegier – nemlig tollfrihet til kjøpmennene i Magdeburg, Mainz, Köln, Tiel og Bardowiek. Erkebispestolen ble på sin side innrømmet stadig større myndighet fra keiserdømmet:

Das Erzbistum trat in alle Rechte des Moritzklosters ein. (...) Die Stellung des Erzbischofs gegenüber dem Ort Magdeburg wurde durch kaiserliche Bestimmungen Ottos II. und Ottos III. weiter gefestigt. In der Bestimmung vom 14. Februar 985 beschränkte Otto III. die

²⁰⁹ Plansjen er hentet fra Planitz, H. *Die deutsche Stadt im Mittelalter*. s. 66.

*Übertragung des Königsbannes im Unterschied zu seinen Vorgängern nicht auf den Ort Magdeburg und sein Gebiet, sondern dehnte diesen auf sämtliche Besitzungen des Erzbischofs aus. (...) 'Magdeburg war eine erzbischöfliche Stadt geworden, welche durch die Beamten des Moritzstiftes verwaltet wurde.'*²¹⁰

Magdeburg var med andre ord blitt en biskoplig regjert by. Og som kongelig tilholdssted ble byens rettssystem administrert av domsoffiserene Burggraf og Schultheiß.

I 1126 ble Den hellige Norbert av Xanten (1080–1134) innsatt som biskop i Magdeburg. Den nye biskopens tiltredelse kom til å resultere i vidstrakt reformering av det kirkelig administrerte bispedømmet. Norbert grunnla i 1121 bevegelsen *premonstratenserordenen* – en regelbundet kannikorden som søkte å leve etter apostlenes råd på grunnlag av den gregorianske reform.²¹¹ Den nye biskopen ønsket umiddelbart etter sin ankomst å plassere bysamfunnet under sin ordensoppfatning og rydde opp i det han anså som et uskikket og utsvevende presteskap. I 1129 ble *Kloster Unser Lieben Frauen* omgjort til premonstratenser-kloster, og slikt ble ikke godt mottatt av folk flest; de gjennomgående reformprosessene ble i det hele og store ikke møtt med velvilje hos Magdeburgs ulike befolkningsgrupper. I 1129 oppstod det derfor sosial uro og konflikter mellom biskopen og adel, prester og borgere. Blant annet fant to mordforsøk på Norbert sted samme år, noe som førte til at biskopen måtte flykte til *Kloster Neuwerk* ved Halle. Ved å lyse sine motstandere i bann lyktes det han å gjenvinne sin myndighet over både presteskap og borgere før han døde i 1134.

Under Norberts epoke kan de innledende faser av Magdeburgs kommunale bevegelse registreres. Evamaria Engel argumenterer for at den sosiale uroen i 1129 forsterket den kommunale forfatningsidé, samtidig som hun knytter det samlede opprøret fra *Domskapitel*²¹², *Ministerialen*²¹³ og bybeboerne til framveksten av hva kildene betegner som et *senatus* – forløperen til det senere rådmannsorganet i byen. De innflytelsesrike borgerne påvirket byens jurisdiksjon og forvaltning gjennom sine eds-fellesskap og la dermed grunnlaget for borgelig involvering i byens maktorganer.²¹⁴

---

²¹⁰ Puhle, M. *Magdeburg im Mittelalter. Der Weg von der Pfalz Ottos des Großen bis zur Hansestadt um 1500.* s. 28.

²¹¹ Se den katolske kirkens hjemmesider: www.katolsk.no under fanen *Den hellige Norbert av Xanten (1080-1134)*. Siden er besøkt i april 2009.

²¹² Klerkiske støttespillere av biskopen.

²¹³ Se bolk 5.2.1, s. 70-71.

²¹⁴ Engel, E. *Die deutsche Stadt im Mittelalter.* s. 49.

Erkebiskop Wichmann overtok stillingen i 1152 og satt i posisjonen i førti år fram til 1192. Under hans regime erfarte Magdeburg betydelig vekst i folketall og topografisk utbygging. Dessuten ble det grunnlagt et nytt marked (*Neuer Markt*) på katedralplassen. *Der Alte Markt* forble likevel et sentrum for handel fram mot år 1176.

Den nye biskopen førte konsekvent en ”byvennlig” politikk fordi håndverk- og handelsfolket var en viktig bestanddel i bispedømmets inntektsgrunnlag. Det kirkelige behov for kapital var betydelig, blant annet på grunn av misjonsarbeidet mot øst, hoffhold og kamp mot Heinrich den Löwen. Wichmann gikk derfor aktivt inn for å forsterke patrisiere og håndverkere i Magdeburg. Biskopen stadfestet i et dokument fra 1164 at de mektigste borgerne i byen skulle ha anledning til å utøve myndighet overfor byens nedre jurisdiksjonsområde gjennom et borgerfelleskapeleg beslutningsorgan, et organ som etter hvert tok form som byråd; i 1183 fikk skredderne i byen utstedt sitt første laugmonopol på virksomheten innenfor bygrensene, en rettslig konstituering kjent som *Innungsrecht*.²¹⁵

5.2.1. Dommerpanelet – Der Schöppenstuhl

Die Magdeburger Schöffen kan tidligst spores tilbake til 1147 og 1154, omtrent hundre år før rådmannspanelet kom til sin eksistens. Grupperingen var et kollegium av representanter for biskopen, et konsil med både domsmyndighet og administrativt regjeringsansvar. Det var høystatusholdere i byens sosiale sjikt, henholdsvis *Majores civitatis* og *potissimi burgensium*,²¹⁶ som fikk tildelt ansvaret for å være byens panel av dommere, – *Schöffentum*, eller *iudices scabini*.²¹⁷ Antallet dommere var lovbestemt til 11. De tidligste kildene nevner 5 av disse: Acco, Bruno, Luiderus, Haolfus og Conradus.²¹⁸ I hovedsak ble disse lovoffiserene hentet fra bispestolens ”Ministerialität” – tjenesteadelen som administrerte biskopens virke.²¹⁹ Tjenesteadelen kan vi best forstå som biskopens bundne personell, men ikke som ufrie personer på samme måte som livegne bønder; tjenestegruppen var innflytelsesrike borgere av byen, men likevel medlemmer av bysamfunnet som var forpliktet til å vise lojalitet overfor biskopen. Vi kan derfor forstå Schöffen-individene som dommere med sterke bånd til byens maktinnehaver, en gruppe som ble rekruttert fra biskopens egne rekker, og som dermed

---

²¹⁵ ²¹⁵ Puhle, Matthias. *Magdeburg im Mittelalter. Der weg von der Pfalz Ottos des Großen bis zur Hansestadt um 1500*. s. 62 og s. 66.

²¹⁶ Henholdsvis nevnt i 1129 og 1164.

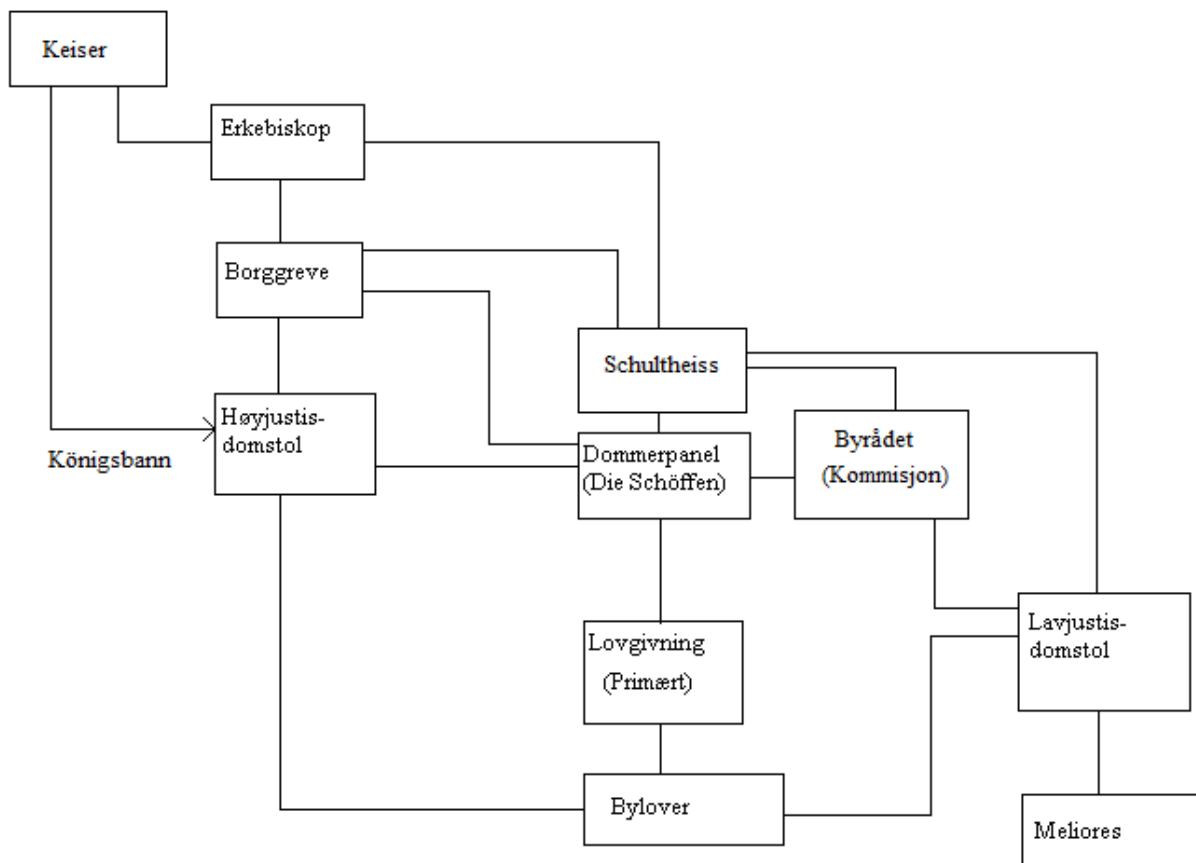
²¹⁷ Kaufmann, Stammler, Werkmüller (Hrsg.). *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte, Bd. I*. s. 131.

²¹⁸ Ebel, F. *Unseren fruntlichen grus zuvor*. s. 453, 504.

²¹⁹ Se Fürth, August. *Die Ministerialen*. J. P. Bachem, Hof-Buchhändler und Buchdrucker. Cöln am Rhein 1836.

representerte den geistlige maktinnehaveren sine interesser i domsarbeidet sitt. Mot slutten av 1100-tallet var dommerne minst like mektige og innflytelsesrike som byens rike patrisiske grupper, først og fremst fordi de var biskopens realpolitiske utsendinger. Dommerne var et nødvendig instrument for å holde borgelige interessekoalisjoner i sjakk, men også et organisasjonsredskap. Den tidligste administrative bystyringen ble utført av panelet, men etter hvert ble oppgavene løst i samspill med rådmennene, som på begynnelsen av 1200-tallet fremdeles var en underordnet komité av dommerpanelet. Innen 1213 fungerte dessuten to borgermestere som ledere av rådets bystyringsarbeid.²²⁰

Figur IV. Byadministrasjonen i Magdeburg på begynnelsen av 1200-tallet

Dommerpanelet ble profesjonalisert som rettsinstans under Wichmanns embetsperiode, og må anses som en betydelig bidragsyter når det kommer til Magdeburger Recht sitt forfatningsarbeid. Kollegiet var i praksis byens lovgivningsorgan og fikk derfor hovedansvaret for å utforme rettsreglene i Magdeburgs nye bylovsfranchise. Rådmennene

²²⁰ Lück, H, Müller, R. *Sachsenspiegel und Magdeburger Recht – Grundlagen für Europa*. s. 35.

spilte en konsulterende rolle i lovmakingsprosessen da de utgjorde en inkorporert del av panelets organisasjon.

Die Schöppenstuhl kan anses som kombinasjonen av dommerpanelet og de to overordnede Richter-dommerne – borggreve²²¹ og Schultheiß. Borggreven var i praksis høyesterettsdommer, og dømte som regel i viktige tvister, gjerne i drapssaker. Høyjustisen er noen ganger referert til som såkalt *blutgericht* eller blodrett og ble praktisert under kongens styre. I år 1100 nevner kildene for første gang den juridiske ombuds- og dommermann, *Schultheiß (secundus advocatus)*. Han fungerte i lavere, sivilrettslige saker og overså byrådets nedre domstol.

Alle bøter fra sivilrettslige lovbrudd gikk til den biskoplige byherre, som naturligvis ønsket å ha forvaltningsrettigheten til begge de urbane overdommerne, da disse genererte betydelige økonomiske beløp seg i mellom i løpet av et år.

Die Schöppenstuhl fungerte i store deler av middelalderen som *Oberhof* for sine datterbyer. Når særdeles vanskelige problemstillinger oppstod i byer der Magdeburger Recht var gjeldende lovsamling, fungerte Oberhof som veiledende domsinstans. Magdeburg var i så måte en viktig regional overdomstol, særlig fra og med 1200-tallet.

5.2.2. Byrådet: veien mot autonomt selvstyre

Det 13. århundre var i det hele en blomstringsfase for Magdeburg og den øvrige regionen i Øst-Tyskland. Under erkebiskop Albrecht II (1205–1232) befestet byen seg som geistlig, politisk og økonomisk sentrum på samme tid som handelsvesenet ekspanderte. For byfolkets offisielle talsmenn skulle århundret dessuten bære med seg utstrakt selvstendighetsgjøring av byens styringsapparater.

Grunnlaget for byrådet ble tilsynelatende lagt i løpet av Albrechts regjeringstid, selv om kildene ikke anvender betegnelsen før 1240. I rådmannspanelets spede begynnelse var arbeidet direkte underlagt byherren, hans amt og Schultheiß, som et ledd i byforvaltningen. Oppgavene varierte fra å utøve nedre jurisdiksjon, drifte mynt, toll- og markedsvesen, føre oppsikt med handel- og håndverk, drive politivirksomhet, overse forsvar og forvalte finanser. Med andre ord initierte bispemakten en lignende prosess som den som fant sted i Norge. Man

---

²²¹ Den norske betegnelse for Burggraf.

inkorporerte den sosiale elite i styret av byen og forsterket på den måten patrisiergruppen, deriblant tjenesteadel og rike handelsfamilier. Men det skal sies at borgernes krav om deltagelse i bypolitikken var en vel så avgjørende årsak til byrådets framvekst som biskopens initiativ. I alle fall innen midten av 1200-tallet var byrådet begynt å operere i den klassiske formasjonen ved siden av biskopens utstedte Schöffenorgan.²²²

Byrådets viktigste konsolideringsfase kan tilbakeføres til perioden 1232–1255 da erkebiskop Wilbrand utførte sin tjeneste i byen. I løpet av perioden erfarte Magdeburg at biskopens myndighet gradvis ble overført til byfolkets representantskap, tilsvarende prosessutviklingen i samtidens Köln, Worms, Cambrai, Trier, Mainz og Leipzig. Matthias Puhle påstår at identiteten til de magdeburgske rådmennene, og dermed de fremste menn i byen, er mulig å registrere fra og med 1281. På denne tiden utgjorde fremdeles Schöffen-representanter halvparten av byrådsstillingene. Puhle viser til at den andre halvparten ble besatt av de svergede foreningene sine ledere, en førerrolle betegnet som *Innungsmeister*. Rådmennene var med andre ord foreningsmestere som representerte handelsmenn, grossister, pelshandlere, garvere og kuttere av lin.²²³ I 1293 gjorde borgerskapet, henholdsvis rådmennene og laugmestrene, et vellykket framstøt mot å skille rådmannsorganet fra dommerpanelet: biskopens Schöffenmedlemmer ble dermed ekskludert fra byrådets affærer.²²⁴ Rådets primære mål var å fjerne biskopens politiske utsendinger fra rådsamtet og slik konsolidere sin makt over byens politiske anliggender. Saken førte til at det brøt ut konflikt mellom biskop og de borgelige interessegruppene. I 1295 – i samme år som byen ble medlem av det hanseatisk forbund – flammet ny uro opp da byrepresentantene i praksis gjorde krav på å være den øverste instans i byforvaltningen – året før, i 1294, hadde forvaltingsrettighetene til det viktige Schöffenamtet, Schultheiß, blitt kjøpt opp av byrådet.²²⁵ Dermed fikk rådmennene total kontroll over byens laveste jurisdiksjon, noe som innebar at bøtene ved siviløkonomiske forseelser heretter tilfalt byrådet. Biskopen beholdt i det vesentligste sin innflytelse over borggreven gjennom hele middelalderen, men embetets reelle makt ble utover på 1300-tallet betraktelig innskrenket på grunn av rådets og borgerskapets voksende makt.

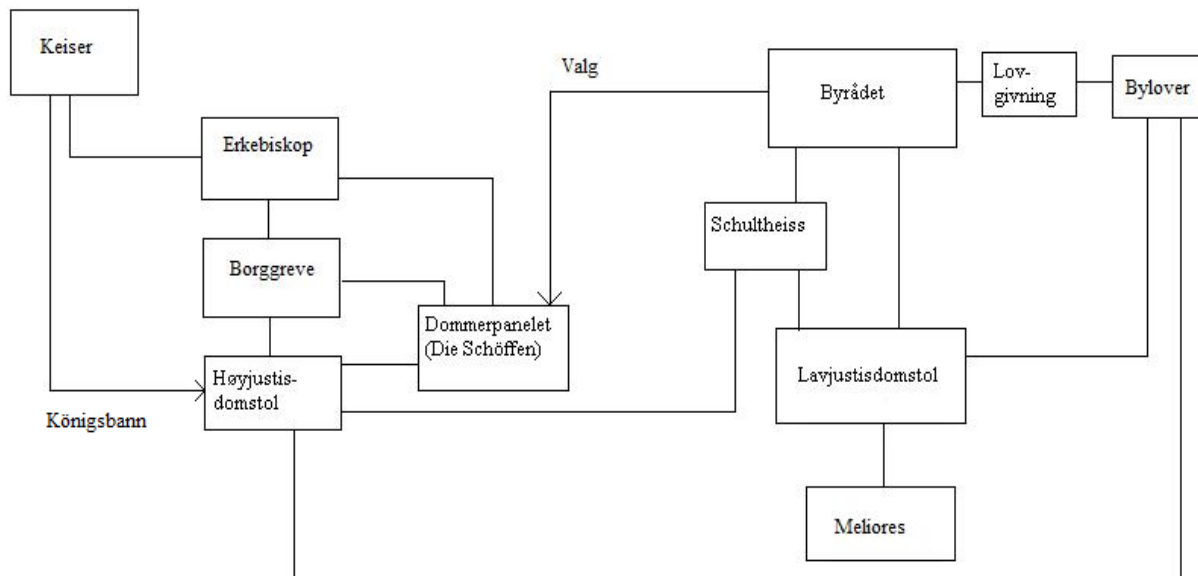
²²² Bader, K., Dilcher. G. *Deutsche Rechtsgeschichte*. s. 636.

²²³ Puhle, Matthias. *Magdeburg im Mittelalter. Der weg von der Pfalz Ottos des Großen bis zur Hansestadt um 1500*. s. 81.

²²⁴ *Ibid.* s. 79-81.

²²⁵ *Ibid.*

Figur IV. Byadministrasjonen i Magdeburg post 1293/94

Magdeburgs formelle maktstruktur ble vesentlig endret i kjølvannet av konfliktene i 1293/94: dommerpanelet kom heretter utelukkende til å fungere som avgjøringsmekanisme i domstolen: myndigheten skulle ikke strekke seg lengre enn til rettslige domsavsigelser. Nå hadde den lovgivende myndighet falt under byrådets jurisdiksjon samtidig som organet utøvet munisipal administrasjon. Og valgprosessen av dommere ble heretter foretatt innenfor byrådet. Snart kom rådet, som en adskilt, autonom enhet til å dominere *alle* aspekter av byens organisasjon. Tilsvarende struktur forplantet seg i det vesentligste til byene hvor familieloven etter hvert ble inkorporert.²²⁶

5.3. Bystyringen i Bergen på 1200-tallet

Når de basale strukturene i Magdeburg nå er lagt, er det nødvendig å vurdere hvilken karakter Bergens byrettslige styringsmekanismer hadde på Bylovens tid. Hvordan var de bergenske forvaltningsenhetene satt sammen i forhold til sine motstykker i det østlige Sentral-Europa?

²²⁶ Lück, H, Müller, R. *Sachsenspiegel und Magdeburger Recht – Grundlagen für Europa*. s. 35.

5.3.1. Gjaldker, systemann og fehirde

Når Byloven ble implementert i Bergen, var gjaldkeren enda kongens fremste ombudsmann i den vestlandske handelshovedstaden, slik han også var i de tre andre store byene i Norge. Hovedansvaret for Bergens administrasjon, rettshåndheving og militære byforsvar ble forvaltet etter tilsvarende mønster som i Nidaros. Ombudsmannen var spydspissen i byens organisasjon og styrte mesteparten av byens drift gjennom sitt embete. Gjaldkerens rolle innebar blant annet politioppgaver, overseelse av økonomisk virksomhet, offentlig saksetterforskning og anklage, organisering av domsvirksomhet og arbeid som leidangsinspektør.²²⁷ Derfor ble posten også godt lønnet av kongen: gjaldkeren mottok ”1/3 av de sektene eller straffebøtene han krevde inn på vegne av kongen og bymennene. (...) Av leidangsfall fikk gjaldkeren derimot hele 2/3, og han tok i sin helhet bøter for å forsømme skipdrått. Byavgiften fra håndverkere og småhandlere (...) gikk til ham. Når han lot rydde gatene til jul, overtok han selv alt gods som ikke var fjernet i tide, dersom det var mer verd enn 1 øre sølv.”²²⁸ Et visst drag av domsmyndighet kan tilskrives gjaldkeren. Bøter kunne bli utstedt fra ombudsmannen hvis eksempelvis skipsdråttstjeneste hadde blitt forsømt eller hvis rådmennene dro på ulovlige kjøpmannsreiser.

Gjaldkeren hadde riktignok et bredt arbeidsfelt, men han driftet ikke samtlige avdelinger av byens virke på egen hånd. Under seg hadde han sveiner som ofte utførte diverse støttende oppgaver, den fremste kjent som *kallaren*, *rennaren* eller bytjeneren. Bytjeneren hadde blant annet ansvar for å blåse i hornet så hurtig som mulig hvis en hær kom til byen. Kallaren opererte dessuten som bøddel når byens hardeste straff skulle effektueres.

Fra og med 1160-årene kan et nytt embete registreres i nær tilknytning til gjaldkeren, nemlig systemannen. Byloven henviser regelmessig til forhold der både gjaldker og systemann står oppført som fellesansvarlig. I tingskipingsbolkens første kapittel ser vi hvordan oppgavene deres krysser hverandre: ”Nu skal ogsaa gjaldkeren eller sysselmanden lyse paa Bjørgvins-tinget hvor mange mænd der blev dræpt i vor by i de sidste 12 maaneder og gi besked om deres vekst og utseende, som skadet den anden, for at de kan bli kjendt efter signalementet hvor de maatte indfinde sig.”²²⁹

---

²²⁷ Holmsen, A., Simensen, J. *Samfunnsmaktene brytes. Norske historikere i utvalg II*. s. 420.

²²⁸ Helle, K. *Bergen bys historie, bd. I*. s. 502.

²²⁹ Robberstad, Knut. *Magnus Lagabøters Bylov*. s. 6 (I, 4, § 4).

Systemennene administrerte i sen høymiddelalder omtrent 50 sysler som monarkens utsendte representanter.²³⁰ Ombudet innebar å kreve inn skatt for kongen, koordinasjon av militæret og rettshåndhevende oppgaver. Systemannen arbeidet gjennom mesteparten av 1200-tallet delvis ved siden av og delvis under gjaldkeren. I Byloven er likevel flesteparten av bystyringsoppgavene fremdeles tillagt gjaldkeren. Først fra og med 1300-tallet er det tydelig at systemannens rolle som kongelig bystyringsrepresentant øker. I diplomaterialet fra 1300-tallet ser vi hvordan fremtredende kongsmenn, blant annet medlemmer av kongens råd, som også var i besittelse av herretitler gjennom sitt ridderskap, jevnlig hadde høy-statusstillingen som systemann. Basse Guttormsen, Botolv Håkonsson og Jon Torsteinsson er alle eksempler på høytstående sysselmenn fra perioden.

I første halvdel av 1300-tallet trår *fehirden* klarere fram ved siden av gjaldker og sysselman, helst som skatte- og tollmester. ”I Bergen innehadde samme mann bysystemen og fehirdslen i 1311. Dette var et forvarsel om den varigere sammensmeltingen av de to ombudene som skulle finne sted i alle de fire største byene senere i århundret.”²³¹

Gjaldkeren mistet etter hvert sin posisjon som kongelig ombudsmann på grunn av sysselmannen og fehirdens voksende betydning. Omtrent fra 1330-årene anvendes betegnelsen *fogd* om det tidligere gjaldkerembetet, mens posten refereres til som *byfogd* fra og med slutten av århundret.²³²

5.3.2. Lagmannsapparatet

Rundt Bylovens inntredelse i 1276 fikk kongens tjenestemenn og andre håndgagne menn større innflytelse på Bergens rettsprosesser, særlig lagmannen. På begynnelsen av 1200-tallet gav den lovkyndige lagmannen som kongens utstedte dommer *orskurdsord* – med andre ord formell domsavsigelse på bakgrunn av hans skjønn, når konfliktorienterte forhold oppstod eller hvis byens lov var brutt. Kong Håkon Håkonsson bestemte i 1260 at det var straffbart å utebli fra stevne hos lagmannen eller nekte å etterfølge hans orskurdsord. Det juridiske møtet hos lagmannen fungerte i praksis som byens laveste rettsinstans, og gikk under betegnelsen *lagmannsstevnet*.

---

²³⁰ Sigurdsson, Jon Vidar. *Norsk historie 800-1300*. s. 144.

²³¹ Helle, Eliassen, Myhre og Stugu. *Norsk byhistorie – urbanisering gjennom 1300 år*. s. 115.

²³² Bolken ”Gjaldker, sysselman og fehirde” er basert på Knut Helle sin framstilling i: *Bergen bys historie, bd. 1*. s. 494-526.

Følgende utdrag fra Byloven illustrerer lagmannens rolle i det juridiske systemet. Det kastes her lys over hvordan domsprosessen forplanter seg fra lagmannens embete og videre opp til den endelige instans, den kongelige byherre:

*(...) når det gjelder alle utlegdssaker og alle andre saker, enten de er store eller små, som kongen og bymennene har bøterett i, så skal de alle gå til bymøtet om de ikke blir avgjort med lovorskurd for lagmannen. Men den som ikke vil rette seg etter lagmannens orskurd, skal kreve horn til bymøte, og der skal begge parter tale sin sak. Og når saken er utredet og vitnesbyrd båret, da skal de be møtesmennene om lovdøm i saken etter det som lovboken opplyser og lagmann sier med samtykke av systemannen og gjaldkeren og alle møtesmennene. Og det som de blir enig om, det skal holdes. Men om de ikke blir enig, da skal det skytes til lagretten. Blir de forlikt der, da er det godt. Men om så ikke skjer, da skal det skytes inn for kongen, og de skal ha det til forlik som han avgjør, og ikke drive det lenger. For der kommer de fleste vise menn sammen.*²³³

Lagmannen spilte altså en sentral rolle i samtlige ledd av Bergens rettsprosesser. Hva slags saker ble så avgjort i denne nederste instans av rettssystemet? Lagmannsstevnet skulle i første rekke avgjøre mindre viktige konflikter, slik som saker om gods og penger – sivile saker. Andre forstyrrelser av byens orden ble også behandlet her: bygging av hus på annenmanns eiendom, uforsvarlig bruk av ild og umedgjørlig oppførsel ved slukning av bybranner. Men hvis til eksempel en økonomisk tvist skulle utvikle seg til å bli en straffesak, var det vanlig å skyte saken videre til neste instans, bymøtet. Senere skal vi se hvordan lagmannen fungerte i henhold til bymøtet og lagretten.

Som et apropos kan det trekkes en linje mellom de landlig-regionale lagmennene og bylagsmennene. Førstnevnte var hovedsakelig tilknyttet *lagmannsdømmene*, hvilket innebar at Landslovens retningslinjer var grunnleggende lovverk i domsavsettelsene. Etter alt å dømme tar Byloven høyde for en egen bylagsmann – Gulatings lagmann kunne neppe strekke til i Bergens omfattende rettshåndhevelse og forvaltningsarbeid. Eksempelvis var Eirik lagmann (1293-98) en slik urban dommer på slutten av 1200-tallet, mens Ingemund Jonsson var i besittelse av embetet i 1348.²³⁴

---

²³³ a) Robberstad, Knut. *Magnus Lagabøters Bylov*. s. 47-48 (VII, 15, § 1-2). b) Sitat oversatt til bokmål og redigert i: Helle, K. *Bergen bys historie*. s. 512.

²³⁴ Helle, K. *Bergen bys historie*, bd. I. s. 514.

5.3.3. Rådmennene – byrådets funksjoner og myndighet

Som oftest ble de edsvorne rådmennene i Bergen rekruttert fra de fremste menn i byen – tidligere har vi identifisert disse som husfaste menn – ”og ikke få var adelige godseiere og dessuten sterkt engasjert i handelssjøfarten, ofte som høvedsmenn både i farten på England og Island.”²³⁵ I Rådmennenes tidligste fase ble utnevnesprosedyren sannsynligvis foretatt av gjaldkeren på bymøtet, hvilket innebærer at kongen hadde en viss innflytelse over ordenens sammensetning fra begynnelsen av. Rettarboten av 1293/94 fastsetter at gjaldkeren og lagmannen skulle skifte dem ut hvis pliktens ansvar ikke stemte overens med den enkelte rådmanns kyndighet. Innen 1320 var sysselmannen i besittelse av denne myndigheten. Utnevningprosessen ble heretter foretatt av lagmannen, sysselmannen, de beste husbøndene og de allerede sittende rådmennene. Byloven fastsetter byrådets panelantall til 12, noe som til eksempel rettarboten av 1320 stadfester og viderefører. Det skal likevel understrekes at det faktiske antall tilsatte rådmenn varierte fra år til år. Eksempelvis viser et vitnebrev fra 1426 at hele 13 rådmenn tjenestegjorde i løpet av det aktuelle året.

Når det kommer til rådmennenes funksjonstid, gir kildene ikke noe klart svar. Etter alt å dømme hadde rådmennene anledning til å besitte sitt embete så lenge de utøvde skikket adferd overfor sitt ansvarsområde. Eksempelvis satt Gunnar Sigvatsson i 13 år i sin stilling mellom 1336–37 og 1349.²³⁶

En av rådmennenes fremste oppgaver i Bergen var å fungere som dommere på byens ulike ting. Hovedsakelig finner vi byrådets medlemmer i aksjon i tre sammenhenger: i lagmannsstevnet, på bymøtet og på *bylagstinget*. Representasjonen i de to sistnevnte tingene vil bli drøftet nærmere i avsnittet, ”tingbestemmelser”²³⁷.

Rådmennene hadde som oppgave å være et funksjonelt anneks til lagmannens første byrettsinstans, som domsutvalg ved behov. Lovboken definerer rådets distinksjoner på følgende vis:

VI, 6, § 1.

(...) *det kalder vi raad naar lagmanden og raadmændene sitter sammen om folks saker og avgjør dem.*²³⁸

---

²³⁵ Lorentzen, B. *Lov og rett i Bergen i middelalderen*. s. 71.

²³⁶ Helle, K. *Bergen bys historie, bd. 1*. s. 533.

²³⁷ Bolk 5.4.1.

²³⁸ Robberstad, Knut. *Magnus Lagabøters Bylov*. s. 28 (VI, 6, § 1).

”Byloven tyder mange steder på at rådmennene her er tiltenkt oppgaver som meddommere ved siden av lagmannen. (...) Rådet skal være en fast sittende domstol i mindre saker ved siden av bymøtet. (...) De saker som rådmennene synes å være påtenkt som dommere til, ser ut til å være nær beslektet med deres administrative oppgaver ellers, i husbygging, oppsyn med allmenninger, ildebranner etc.”²³⁹ Rådmennene utførte i det hele en rekke praktiske plikter i byen. Ved nyreisning av hus skulle gjaldker, lagmann eller rådmenn kontrollere at byggplanene var i samsvar med gater, brygger, almenninger og veiter – man måtte sørge for at almenningene var 8 alen brede, og at veitene ikke rommet mindre enn 3 alen mellom gårdene. Hvis bryggene ikke ble reist i tilsvarende høyde som de andre bryggene, hadde man som ansvar å utjevne disse.²⁴⁰ Fordi branner var et tilbakevendende problem i de tettbygde trekvartalene, la kongen ned strenge regler om bygårdenes ovner. I følge Byloven var gjaldkeren og rådmennene skyldige i å kontrollere at nyoppsatte ovner var i lovlig stand, og hvis så ikke var tilfelle, ”bryte dem ned”. På tilsvarende vis ser vi at rådmennene måtte inspisere badstuer, bakeovner og smieboder. Ytterligere oppgaver kan identifiseres i våpeninspeksjoner og oppsyn med leidangsskipene og tilhørende seil. Det kan også nevnes at rådmennene noen ganger assisterte gjaldkeren med å blåse til bymøtet.

I *Hellig Olavs by* har Grethe Authén Blom satt sammen et skjema som illustrerer sammenhengen mellom de ulike bystyringspostene i Trondheim på slutten av 1200-tallet.²⁴¹ Strukturen som Blom har benyttet seg av viser maktfordelingsmønsteret i Trondheim på slutten av 1200-tallet. Nå vet vi fra den tidligere diskusjonen at maktnøkkelen mellom konge og kirke var dynamisk, og at 1277 og 1280-tallet var viktige milepæler for den politiske stabiliteten. Årstallet vi velger å bruke for å vurdere maktforbindelsene er avgjørende. Etter 1280 er det ingen tvil om at kongens dominans vokser på bekostning av erkebiskopen – kirkens official hadde neppe like stor innflytelse over kristenretten i kjølvannet av Bjarne Erlingssons privilegieinndragning, selv om de juridiske grensene er noe tilslørt på dette punktet. I likhet med de bergenske rådmennene, ser vi at lagmannen og gjaldkeren står oppført som lederskap for Trondheims rådmenn – et moment som bekrefter at husfaste menn over hele landet var en underkommissjon av kongens administrative representanter.

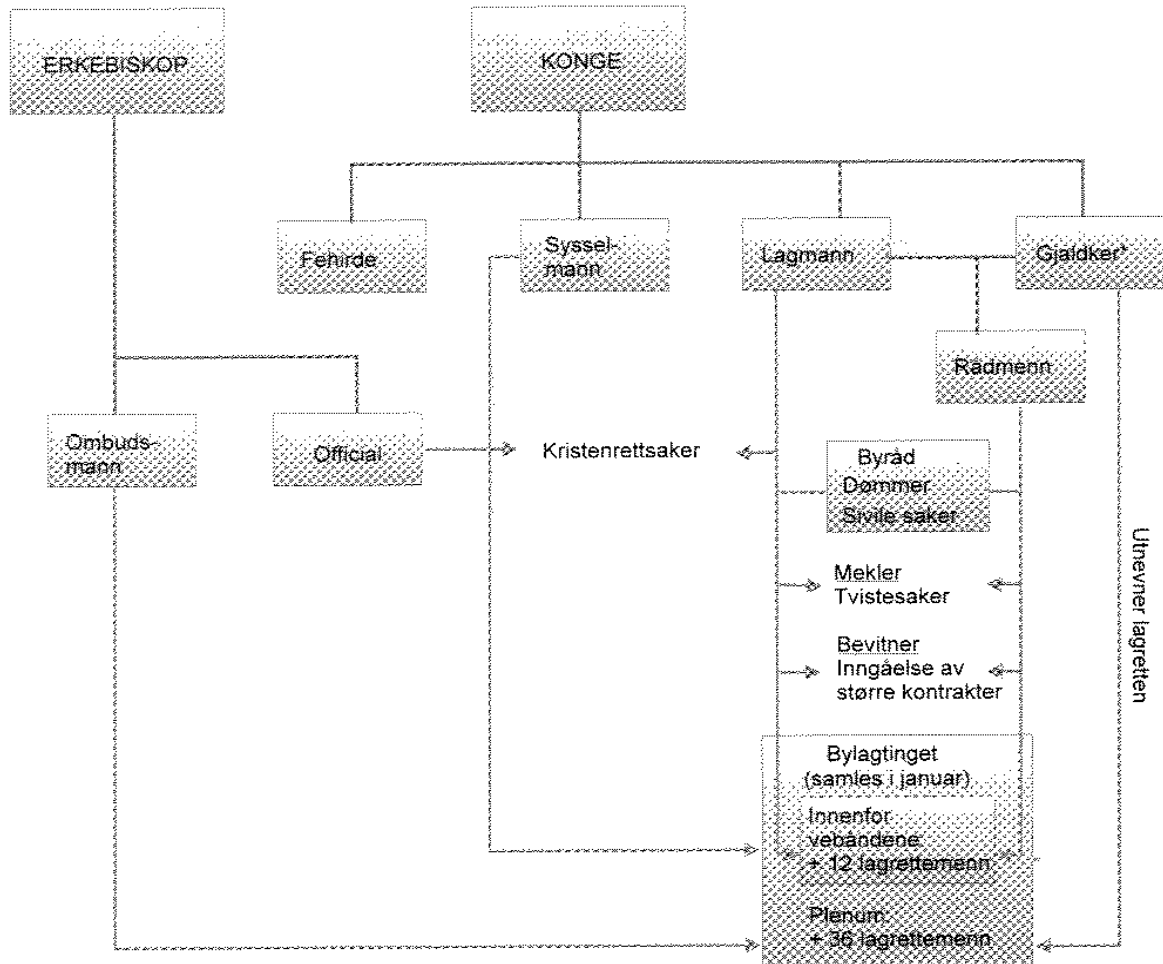
---

²³⁹ Solberg, G, *Rådmenn i Bergen i middelalderen fram til ca. 1500*. s. 20.

²⁴⁰ Robberstad, Knut. *Magnus Lagabøters Bylov*. s. 25 (VI, 4, § 1).

²⁴¹ Skjema er hentet fra: Blom, G.A. *Hellig Olavs by – middelalder til 1537*. s. 200.

Figur V.

Kongen skal i alle tilfeller anerkjennes som den sivile lovgiver og dels også som den kirkelige lovgiver. I Bergens tilfelle vet vi at kongen delegerte noe lovgivningsansvar til rådmennene. Som vi skal se i undersøkelsen av tingbestemmelsene, åpner Byloven for at rådmennene kunne utforme vedtekter ”som er tjenlig for vår by”, men som ikke stod i motsetning til det eksisterende lovverket. Formynderregjeringens skipan fra 1320 befestet rådmennenes ledende rolle i arbeidet med å utforme byvedtekter.²⁴²

Hvilket myndighetsregister hadde så rådmennene i Bergen? I rådets tidligste fase opererte både lagmann og gjaldker som ledere for byfolkets sammensatte panel, men utover på 1300-tallet framstod lagmannen som soleklar leder av byrådet. Syslemann og fehirde assisterte dommeren i sitt arbeid, mens gjaldker i praksis var blitt fortrent fra sin rolle som primær

²⁴² Helle, K. *Bergen bys historie, bd. 1.* s. 535.

ombudsmann. Rådmanns-eden bandt i praksis rådet til å fungere på sine ombudsmenns premisser hva innkalling og funksjon angår. Medlemmene ble dessuten fratatt muligheten til å forlate byen i 1320 gjennom et utreiseforbud, hvilket illustrerer rådets avmakt.

*Det er tydelig at byrådet i Bergen ble innført på kongelig initiativ og at kongemakten så på det som sitt organ og bevisst kontrollerte det gjennom sine tjenestemenn. Der det i utlandet var vanlig å henvende seg til byens myndigheter som borgermestre og rådmenn, henvendte man seg i Bergen til kongens tjenestemenn og rådmennene. Borgermesteren og borgerskapet i King's Lynn, som kjente forholdene i Bergen godt, skrev i 1340 til 'fehirder, lagmenn og rådmenn i byen Bergen (thesaur[ar]iis legiferis, et consulibus ciuitatis de Northbergen).*²⁴³

I 1439 ble den første borgermesteren vi kjenner til i Norge innsatt i Oslo, mens Bergen ikke fikk embetet før i 1536.²⁴⁴ Her er vi inne på et avgjørende poeng som definerer den strukturelle forskjellen mellom byrådssammensetningen i Bergen og Magdeburg. Byrådet ervervet seg ikke borgelig lederskap før i 1536, hvilket i praksis betyr at kongemakten dominerte rådmannspanelet tvers gjennom middelalderen.

5.4. Bylovscodex

Det er på dette stadiet aktuelt å undersøke de to annonserte bylovsverkene og slik klassifisere lovverkenes egenskaper i lys av hverandre. Etersom det eksisterer utallige versjoner og grener av Magdeburger Recht, er det i denne sammenheng nødvendig å fokusere på ett spesifikt byrettsriss, nemlig *Magdeburger Weistum von 1261*²⁴⁵ som Breslau fikk overdratt på forespørsel fra byborgerne og hertug Heinrich III. Det er verdt å merke seg at Die Schöppenstuhl fremdeles var under byherrens kontroll i 1261, hvilket betyr at alle ledd i domsprosessene enda var underlagt biskopens myndighet. I alle tilfeller må dommerpanelet betraktes som den primære lovgiver på byfranchisens nedfellingstidspunkt. Byrådet etablerte som kjent sin uavhengighet først i 1293/94, og rådmennenes kontroll over rettsapparatet befestet seg ikke før etter denne tid.

---

²⁴³ Ibid. s. 534.

²⁴⁴ Ibid.

²⁴⁵ Codex utviklet av Magdeburgs rådmenn og Schöffen. Se Eichler, E. und Lück, H. *Rechts- und Sprachtransfer im Mittel- und Osteuropa*. s. 171.

5.4.1. Tingbestemmelser

Bymøtet, noen ganger referert til som *bytinget*, er å regne som andre trinn i Bergens rettsstige, og kan anses som en domstol av samme type som den vi kjenner fra Bjarkøyrettens funksjonstid i Nidaros. ”Den var fra gammelt byens sentrale avgjørelsesorgan. Det hadde både dømmende og til en viss grad lovgivende myndighet og tok i det hele avgjørelser i viktige anliggender for byen.”²⁴⁶ Solberg sitt poeng underbygges i bolken *Byskipingen*, kapittel 2, § 3, der vi ser hvordan rettssamlingen, og dermed rådmennene, får et visst drag av lovgivende makt:

BL. VI, 2, § 3.

*Alle de vedtægter (mál) som vi vedtar os i mellem ved haandsoprækning paa bymøtet, om kjøp eller salg eller andet lignende som er tjenlig for vor by, det skal holdes os imellem, alt det som lovboken ikke motsier. Saket en halv mark sølv er hver som bryter det, med mindre kongen synes noget andet er rettere.*²⁴⁷

Bymøtet var i praksis ”en elastisk forsamling som i tillegg til noen få faste årlige møter skulle kunne kalles sammen over natten når det var behov for det. Møtet ble holdt under åpen himmel og var tilgjengelig for alle som ønsket å være til stede. Men normalt hadde bare de husfaste menn møteplikt sammen med de kongelige tjenestemennene i byen, og det var disse som kollektivt tok avgjørelsene.”²⁴⁸ Som i Nidaros finner vi organet Dóm; betegnelsen på de husfaste menn som gjaldkeren og sysselmanen utpekte fra byens beste menn. Blant annet ble panelet anvendt til å bestemme hvilket erstatningsbeløp som skulle fastsettes når krenkelser var begått. Antallet dómsmenn kunne variere fra 6, 12, 18, 24 eller 36, men vanligvis var det 12 som samlet seg til bytingsmøte på Bylovens tid.²⁴⁹ Og blant slike husfaste menn var rådmennene selvsagte, de hadde naturligvis minst slik status i byen. Ombudsmennene hadde en ledende rolle i rettsforsamlingen; lagmannen utstedte dommene, gjerne sammen med en dóm, men også på egen hånd. Dómen fungerte som oftest i en bifallende rolle, de gav sitt samtykke eller stemte imot i de aktuelle sakene.

---

²⁴⁶ Solberg, G, *Rådmenn i Bergen i middelalderen fram til ca. 1500*. s. 2.

²⁴⁷ Robberstad, Knut. *Magnus Lagabøters Bylov*. s. 22. (VI, 2, § 3).

²⁴⁸ Helle, Eliassen, Myhre og Stugu. *Norsk byhistorie – urbanisering gjennom 1300 år*. s. 115.

²⁴⁹ Seip, J. A. *Lagmann og lagting i seinmiddelalderen og det 16de århundre i*: Det norske videnskapsakademi i Oslo. Skrifter II. Hist. Filos.Kl. 1934. s. 435.

Også korporlige refsinger skulle eksekveres der. En knivstikker skulle få sin egen kniv kjørt gjennom hånden, om han da ikke hadde stukket en annen til døde og var hjemfallen til dødsstraff. Den som bet en annen skulle få framtennene brutt ut på bymøtet. (...) Henrettelser foregikk derimot gjerne i utkanten av eller utenfor byen, (...) med Nordnes og Tjuvholmen (toluholm) som de vanligste retterstedene.²⁵⁰

Sakene som vanligvis ble behandlet på tinget omhandlet gjerne ”graderte rettigheter, slektskap og arv, lovhjemlet skifte, makeskifte, fordeling av arvemidler, rettsgyldigheten av salgsdokumenter og andre atkomstbrev til fast eiendom, for ikke å glemme kongedømmets rettigheter som ble behandlet her.”²⁵¹ I drapssaker dømte lagmannen sammen med et gitt dómsutvalg, vanligvis i tallet 6 eller 12. Det eksisterte ingen mulighet for å omgjøre et tidligere orskurdsvedtak gjort av lagmannen, med mindre kongen selv grep inn.

I Byloven stadfester *Tingskipingsbolken* hvordan tredje og nest høyeste domsinnstans i Bergen var pliktig å fungere. Årlig skulle *bylagstinget*, som var en nyvinning i Kong Magnus sin rettsbok, møtes søndag etter trettende dag jul som en innesittende domstol.²⁵² Bolken legger grunnlag for hvordan det nye bylagstinget skulle bemannes og hvilket ansvar de juridiske pliktene fulgte med seg.

Det er nu dernæst at lagmanden skal la gjøre vebaand i Mariagildeskaalen i Bjørgvin (...) paa rette tingsted (...). Men det skal være to tylvter mænd; det skal være tolv raadmænd og tolv andre nævndemænd²⁵³(...). Men de som er nævnt til lagrettemænd, skal sverge ed efter denne edsformular før end de gaar i lagretten: at han kalder Gud til vidne paa at han i hver mands sak skal stemme saa som han anser sandest for Gud efter loven og sin samvittighet, saa mot fiende som mot frænde, og saaledes skal han altid gjøre saasnart han er nævnt til lagretten.²⁵⁴

---

²⁵⁰ Helle, K. *Bergen bys historie, bd. 1.* s. 527.

²⁵¹ Lorentzen, B. *Lov og rett i Bergen i middelalderen.* s. 69.

²⁵² Robberstad, Knut. *Magnus Lagabøters Bylov.* s. 21-22. (I, 1).

²⁵³ I Tunsbergboken og ett Nidaroshåndskrift er betegnelsen *lagrettemænd* anvendt; derfor kan grupperingene anses som identiske.

²⁵⁴ Robberstad, Knut. *Magnus Lagabøters Bylov.* s. 4. (I, 3, § 1).

Selv om tingskipingsbolken her stadfester 12 rådmenn og 12 lagrettemenn, altså et domsutvalg på 24, tyder de bevarte lagrettsdommene på at det praktiserte antall vanligvis bare var 12.²⁵⁵

Lagmannen presiderte på lagtinget og hadde siste ord i bylagrettens saker, kun overgått av kongen selv såfremt lovene var klare på dette feltet. Ellers skulle lagmennene i bylagstinget være relativt sidestilt hva myndighet angår. Hvis noen av ansvarsinnehaverne, herunder rådmenn, gjaldker, syslemann og kongens og biskopens ombudsmann, ikke skulle innbefinne seg på lagtinget som avtalt, ble den klassiske boten på tre mark sølv satt i kraft. Domspersonellet på tinget ble dessuten lovpålagt å utføre sin tjeneste etter beste skjønn:

LL. IV, 18 (17), § 2.

*Men derfor er dommen opnævnt, at den skal ransake og vurdere saker og misgjerninger og saaledes lempe dommen efter sakforholdet, som tingmænd og retter finder rettest for Gud efter sin samvittighet; men ikke saaledes, som mangen daare hertil har svaret, at de dømmer ikke andet end lov; ti sandelig skal de saaledes svare derfor, som loven vidner om dem, som lar ugjerningsmænd undslippe udømt, om der straffes for mildt av dommerne, og likesaa om de, som miskund er verd, straffes for haardt, fordi deres veiledende domsbegrundelse savnes.*²⁵⁶

Det nye bylagstinget Kong Magnus innførte gjennom Byloven, var nok mindre betydningsfullt enn hva kongen hadde tenkt seg. Det etterlatte domsmaterialet, post Byloven, viser at dommene i lagretten falt gjennom hele året i stedet for ved det fastsatte tidspunktet, mens flere av de lovbefestede tingskipingsparagrafene i realiteten ikke ble overholdt – eksempelvis praktiserte man ikke ordingen med 12 lagrettemenn, og heller ikke var Mariagildeskaalen den eneste anvendte bytingsgård.²⁵⁷ Lorentzen argumenterer for at lagtingets 12 rådmenn ikke ble praktisert som tingfolkets reelle representanter, og at lagretten i realiteten ekskluderte det folkelige innslaget fra beslutningsprosessene. ”Enkelte rettshandlinger ble foretatt i det «øverste sjøloftet» i en handelsgård på bryggen, dokumenter ble utstedt i lagmannens egen gård. «Folket» var ikke til stede ved slike forretninger.

---

²⁵⁵ Lorentzen, B. *Lov og rett i Bergen i middelalderen*. s. 67.

²⁵⁶ Taranger, Absalon. *Magnus Lagabøters Landslov*. Oversatt utgave. Universitetsforlaget. Oslo/Bergen 1979. IV, 18 (17), § 2.

²⁵⁷ Lorentzen, B. *Lov og rett i Bergen i middelalderen*. s. 70.

Lagretten måtte selv finne sin arbeidsform, og da falt mange av forskriftene i byloven bort av seg selv.²⁵⁸

Siste instans i Bergen var kongen – for han stod over loven. Ved særs vanskelige saker eller når enighet ikke ble oppnådd i de øvrige rettsinstansene, falt den endelige avgjørelse innenfor monarkens dømmende kraft. Som oftest delegerte likevel kongen ansvaret videre til enkeltstående lagmenn eller lagmannskommisjoner for å avgjøre problemene.

Byloven bestemmer dessuten at hver og enkelt hadde anledning til å velge selv om man ønsket ekstern representasjon:

BL. VII, 24, § 2.

*Enhver kan gi en anden fuldmagt til at føre sin sak, om han vil, karmand saa vel som kvinde: men den som tar mot ombudet, skal søke den andens sak som sin egen: for ofte har man ikke høve til at føre saken selv.*²⁵⁹

I *Landevernsbolken* blir vi kjent med nok et årlig ting i de norske kjøpstedene, *våpentinget*. I Bergen var mandag etter midtfaste, rettere sagt mandag tre uker før påske, satt til å være våpentingets dag. Gjaldkeren blåste til tings, og de som ikke møtte opp, var saket to øre sølv til kongen.²⁶⁰ Hensikten var å inspisere byfolkets våpen, henholdsvis av gjaldker og rådmenn, og slik sørge for at byens forsvar til enhver tid var tilstrekkelig utrustet. Hvis noen av byens borgere ikke kunne framvise utstyret sitt for tinget, eller hvis økser, sverd, skjold eller lignende ikke var i orden, da var de saket en øre sølv til kongen.

Hva forteller tingbestemmelsene i franchisen som ble overlevert til Breslau i 1261 om domsstrukturene i Magdeburg?

Rådmennene i Magdeburg, som i tiden etter 1240 utfylte scabini i byadministrasjonen, utførte også dommer- og juryvirksomhet på byens ting slik tilsvarende gruppe i Bergen gjorde. I Magdeburg fungerte et bymøte kjent som *Das Bürgerding (conventus civium)* eller borgertinget. Det eksisterte ingen tidsbegrensninger på sammenkallingen, men etter alt å

---

²⁵⁸ Ibid. s. 71.

²⁵⁹ Robberstad, Knut. *Magnus Lagabøters Bylov*. s. 51 (VII, 24, § 2).

²⁶⁰ Ibid. s. 15 (III, 13, § 1).

dømme ble tinget som regel holdt i dagslys. Det er dermed mulig å føye borgertinget inn ved siden av bymøtet i Bergen som fleksibel rettsinstans. Ved behov ringte man i bjellene på samme vis som gjaldkeren blåste til bymøte – rådmennene kalte inn til samling i rettsforumet, og innbyggerne var pliktig til å møte.

MW. § 4.

*Swer aber zû dem burdinge nicht nie kûmet, so man die gelocken liutet, der wettet ses phenninge. Wirdet aber im daz burding gekvndegit, ne kûmet her dar nicht, her wettet vumf schillinge.*²⁶¹

Boten for ikke å innfinne seg ble altså satt til 5 schilling.

Schultheiß utøvet øverste jurisdiksjon på bytinget, som igjen hørte inn under det nedre rettsspekteret (*Niedere gerichtbarkeit*). I den norske handelshovedstaden har vi sett at de husfaste menn, herunder rådmennene, deltok på bymøtet i form av et dómsutvalg. Rådmennene og byens fremste borgere utgjorde i det hele tilsvarende gruppe i Magdeburg. I franchisens tredje paragraf ser vi hvordan rådmennene skulle anvende de ”viseste” i byen til rådføring når rettslige avgjørelser skulle tas på tinget. Og domsavsetningen i ”folkedomstolen” var bindende; hvis noen ikke etterfulgte beslutningene som ble tatt her, var de hjemfallen til straff. Franchisen av 1261 erklærer at Schultheiß skulle holde tre faste ting hvert år utover den hverdagslige praksisen, henholdsvis tolv dager etter jul, første tirsdag etter påskeuka og i slutten av pinseuka.²⁶² Dette var i det hele en innstans der pengestraffer og lettere fysisk avstraffelse ble utdelt. Dessuten ble byens handelsaktivitet registrert og overvåket her, mens arverettstvister regelmessig fant sin løsning gjennom Schultheiß og hans domsutvalg.

I likhet med sin underdommer, holdt borggreven tre årlige ting i byen: 5. februar, 24. juni og 11. november. I borggrevens domstol, som eksempelvis behandlet ranssaker, tyveri, homoseksualitet, hekseri og mord på barn og voksne, satt 11-mannspanelet av Schöffen. Franchisen understreker ettertrykkelig at borggreven, og ikke Schultheiß, skulle behandle saker som berørte voldtekt, bakholdsangrep, legemsbeskadigelse eller angrep med

---

²⁶¹ Ebel, Friedrich. *Magdeburger Recht, Band II. Die Rechtsmitteilungen und Rechtsprüche für Breslau. Teil 1 – Die Quellen von 1261 bis 1452*. Köln/Wien: Böhlau Verlag, 1989: *Magdeburger Weistum von 1261*, § 4.

²⁶² *Ibid.* § 9.

drapshensikter.²⁶³ Schultheiß var likevel nødt å være tilstede når byens høyeste rettsinstans samlet seg; hans fravær kostet ham anselige ti pund.²⁶⁴ Det hendte også at sistnevnte opptrådte som overdommer i høyesteretten hvis borggreven ikke hadde anledning til å delta. Domstolen ble holdt under *Königsbann*, hvilket betyr at retten opererte under kongelig jurisdiksjon.²⁶⁵ Og alle forbrytelser begått 14 dager før borggreven satte retten hørte innunder høyjustisens (*Hochgericht*) domene. Arbeidsdelingen la til rette for dommerpanelets skjønn; det var 11-mannspanelet sin oppgave å avgjøre skyld: de opererte som *Urteilsfinder*.

Utover de seks fastsatte domsnedsetningene hvert år, var begge overdommere pliktig til å la folket få prøvd sine saker hver dag:

MW. § 12.

*Dem bürchgraven vnde deme schultheize en ist nechein schephene oder bürgerer phlichtich, vrteile zû vindene buzen dinge, iz ne were vmbe eine hanthafte tât. Die bürchgraue vnde die schultheize müzen wol richten alle tage vmbe schult ane geziuge.*²⁶⁶

Alle rettssaker var gebyrpliktige i Magdeburg, blant annet for å understøtte domstolens kostnader, herunder honorar til *dokumentasjonsskriveren*.²⁶⁷ Lønnsmessig sett kostet det 8 schilling å kalle inn Schultheiß til tinget når forseelser var begått, mens borggrevens takst ble satt til 3 pund.²⁶⁸ Hvis Schöffen-panelet overvar en transaksjon sammen med en av de urbane dommerne, fikk de rett til 1 schilling for sin tjeneste.²⁶⁹ Borggrevens avgift, også kjent som *Wergeld*, måtte innbetales senest seks uker etter at dom var falt i saken.²⁷⁰

Dommerpanelet ble beskyttet av en rekke verneparagrafer: hvis et angrep på en av dommerne fant sted mens han utførte sin tjeneste, måtte vedkommende betale 30 schilling til den aktuelle dommeren i tillegg til overdommerens faste avgift.²⁷¹

Byfranchisen utdyper dessuten flere av arbeidsområdene til kollegiet under den urbane dommeren. Nå hadde en feide tidligere blitt avgjort i retten, og partene var blitt enige om ikke å gjenoppta konfliktforholdet. Likevel fant nye kontroverser sted mellom to eller flere av de

---

²⁶³ Ibid. § 40.

²⁶⁴ Ibid. § 7.

²⁶⁵ Ebel, F. *Unseren fruntlichen grus zuvor*. s. 225.

²⁶⁶ Ebel, Friedrich. *Magdeburger Recht, Band II. Die Rechtsmitteilungen und Rechtsprüche für Breslau. Teil 1 – Die Quellen von 1261 bis 1452*. Köln/Wien: Böhlau Verlag, 1989: *Magdeburger Weistum von 1261*. § 12.

²⁶⁷ Ebel, F. *Unseren fruntlichen grus zuvor*. s. 226.

²⁶⁸ Ebel, Friedrich. *Magdeburger Recht, Band II. Die Rechtsmitteilungen und Rechtsprüche für Breslau. Teil 1 – Die Quellen von 1261 bis 1452*. Köln/Wien: Böhlau Verlag, 1989: *Magdeburger Weistum von 1261*, § 8 & 10.

²⁶⁹ Ibid. § 23.

²⁷⁰ Ibid. § 19.

²⁷¹ Ibid. § 32-33.

involverte. Da skulle dommer og Schöffen felle dom over den som hadde fornyet konflikten; vedkommende skulle miste hånden hvis han hadde såret motparten, hodet hvis han hadde myrdet.²⁷² Den samlede vekten av Schöffen-panelets stemmer veide nok tungt. § 35 understreker at overdommeren ikke skulle reversere kollegiets avgjørelser, noe som kan sammenlignes med lagmannens orskurdsord i den bergenske rettergangen; hans bedømmelse kunne ikke reverseres med mindre kongen overstyrte ham.

Rettsprosedyren i Magdeburg vitner om et kvasi-profesjonelt representasjonssystem der advokatordningen, ikke helt ulik den vi kjenner i moderne forstand, ble anvendt. Hvis saker skulle prøves i domstolen, var det vanlig for partiene å ha en *fortaler*. I hvert fall var dette regelmessig praksis i høyesteretten hvor borggreven var leder. I § 7 heter det at retten skulle utsettes hvis fortalerne ikke var tilstede når domstolen samlet seg, mens § 62 og § 63 stadfester at anklager og forsvarer hadde rett til å tale tre ganger under rettsmøtet, og at de involverte parter ikke hadde anledning til å ta ordet hvis de hadde en fortaler. Advokatordningen erstattet i det hele en tidligere praksis som var truende for folkelig rettssikkerhet. Før Wichmanns privilegium ble utskrevet i 1188, anvendte domstolene en prosedyre kjent som *Die vare*, hvilket innebar at man var nødt til å følge strenge formalregler når sin sak skulle presenteres i domstolen. Hvis vedkommende ikke kjente til de eksakte, lokale prosedyrene, kunne domsutfallet påvirkes av dette. Et eneste ukurant ord eller ukorrekt gestikulasjon var nok til at den anklagede kunne bli dømt skyldig, uavhengig av vitner og bevis.²⁷³ Det er blant annet på bakgrunn av slike prosedyreforhold at handelsmenn fikk tildelt kjøpmannsrett, *ius mercatorum*, og dermed fikk mulighet til å forsvare seg i sitt hjemlige rettsapparat.

I Wichmanns privilegium fra 1188 ble dessuten de praktiske rettsprosedyrene forenklet og effektivisert slik at rettergangen gikk raskere, noe kjøpmenn især hadde interesse av. En av reformene innebar at rettssaker som involverte gjennomreisende handelsmenn måtte gjennomføres innen en dag.²⁷⁴

---

²⁷² Ibid. § 37.

²⁷³ Lieberwirth, R. *Das Privileg des Erzbischofs Wichmann und das Magdeburger Recht*. s. 17.

²⁷⁴ Lück, H, Müller, R. *Sachsenspiegel und Magdeburger Recht – Grundlagen für Europa*. s. 33.

KAPTEL 6: KONKLUSJON

Til sist er det hensiktsmessig å summere opp tematikkens ulike aspekter samt trekke noen slutninger på bakgrunn av det gjennomgåtte materialet. Avhandlingens fremste motiv har vært å framstille et bilde på lover og lovgivere i to vidt forskjellige deler av Europa. Vinklingen har berodd på et politisk-legalt perspektiv, der de konkrete lovene, privilegiene og forrettighetene har stått i fokus ved siden av lovgivende makt i byene.

De tidligste markedsrettene i Tyskland ble produsert fra monarkisk hold, slik også de tidligste markedslovene i Norge ble. På norsk jord er det derimot ikke mulig å finne spesialiserte rettssett av samme type som de europeiske markedsbyene mottok. For kaupangen Nidaros kan vi kun registrere *markedsdirektiver* på Bjarkøyrettens tid; kaupangslovene tier om toll, mynt og økonomiske rettighetsforhold. Skal vi dømme på bakgrunn av det overleverte materialet, som til tider er tynt og fragmentert, eksisterte det ikke tilsvarende markedsbyer i Norge. Den aktive grunnleggingspolitikken som fant sted i Tyskland allerede før år 1000, vitner om en spesiell form for urban profiteringssystematikk, og slike forhold reflekteres i sentralstedenes lover og privilegier. Differanser i lovverk kan antageligvis knyttes opp mot forskjeller i regionale samfunnsstrukturer; føydale premisser og gitte samhandlingskjeder har blitt nevnt som en potensiell forklaringskandidat på ulikhetene vi finner i norsk og tysk samfunnsdynamikk. Føyer vi inn aspekter som myntøkonomi, kan flere premissforskjeller lokaliseres.

I germansk forstand foregikk forfatningsprosessen av kjøpmannsprivilegier, eller private rettigheter, i forkant av de senere kommunale franchisene, ulikt i Norge der vi ser at privilegier stort sett ble integrert i kaupangslovverket. Kjøpmannsrettighetene det tyske handelsfolk fikk tildelt allerede fra 900-tallet av, var særs viktige for at det merkantile systemet skulle fungere uhemmet. Som kjent var handelsstanden trekkhest for den urbane økonomien i de aller fleste byer på kontinentet. Tollfriheten, den kongelige beskyttelse og den generelt opphøyede status medførte i praksis at kjøpmannsstanden tidlig ble en av svært få privilegerte grupper på sentralkontinentet. Og privilegiene reflekterer de europeiske kjøpmennenes konkrete utfordringer i spesifikke miljøer: gjeldsinndrivning krevde lokal rettergang fordi mange byer opererte med risikable og utilforlatelige rettsprosedyrer. Den hjemlige byen ble i realiteten verneting og juridisk støtteapparat for merkantile aktører.

Like utstrakt tildeling av privilegier finner vi ikke i Norge, selv om tollfrihet var et viktig moment også i norsk handelsfart. Men var det behov for denne type privilegier i Norge? Diskusjonen rundt Magnus Lagabøters Bylovs allmenngyldighet for de norske byene vitner om at innenrikshandel ikke påkrevde særskilte private rettigheter – lovene var jo de samme i alle delene av landet. Graden av juridisk homogenitet kan nok i det minste tilskrives noe av ansvaret for at vernetorget ikke var å finne i Norge.

Framveksten av byfranchiser er et definerende aspekt ved europeisk bylovsutvikling. Bartlett forteller oss at franchisene søkte å formalisere allmenngyldige rettigheter og plikter i byene. Han nevner personlig frihet, monopol på visse yrkesretninger og tollfrihet som viktige og tilbakevendende elementer i de europeiske bylovssettene. Og ”lovpakkene” var gjerne standardiserte; de ble ofte brukt av flere byer innenfor en spesifikk region, noe som vitner om at familelovverk og urbanstrukturell homogenitet kan knyttes opp mot hverandre, i det minste til en viss grad. Magdeburg spredte sine lover over et stort østeuropeisk område, mens Breteuil gav sine lover til en rekke engelske byer. Det er betimelig å spørre seg om noen av de norske byene kunne ha fungert under tyske eller engelske byfranchiser. De norske lovbøkens krav om å leie eller eie minimum en kvart bygård i minst et halvt år kan vel delvis forstås i sammenheng med begrepet ”burgage tenure” eller ”freies Bodenrecht”. På en annen side var den juridiske leieavtalen i Europa en premiss for at borgerne skulle få nyte franchisenes urbane borgerrettigheter. Fantes det kriterier for hvem som skulle underlegges Magnus Lagabøters Bylov i Norge? Privat rett kan ikke skimtes innenfor de norske lovbøkene, og vi må dermed anse byene i Norge som innrammede juridiske soner uten borgelige innlemmelseskriterier. Heller ikke årlig betaling av skatt fra et samlet borgerkorps kan identifiseres i Norge. Rimeligvis var byene i den nordlige regionen tilstrekkelig annerledes til at mange av lovene i de europeiske byfranchisene ville vært meningsløse. Men det samme kan sies om situasjonen en rekke andre steder i Europa. Eksempelvis ville det vært fåfengt for Magdeburg å ha Lübeck eller Bergen sine havlover nedfelt i sin franchise. Lovsettene var ulike, og var gjerne tilpasset den enkelte bys særskilte behov.

På tvers av kontinentet finner vi det klassiske rettighetskonseptet ”byluft gjør fri”. Men begrepet hadde ulik betydning alt etter som hvilken del av Europa det er tale om. I Tyskland, Italia, England, Frankrike og Flandern innebar rettsbegrepet fritak fra en rigid, landlig ordning mellom herre og vasall. Evnet personer å få innpass i det avskjermede bysamfunnet, var byens frihet til å nyte, og lensherren måtte da gjennom det urbane rettssystem for å løse ut

vedkommende – i hvert fall hvis vi følger den magdeburgske rett i Breslau. Men frihetskonseptet hadde vel flere funksjoner enn utelukkende å være en fluktrute fra herrelig livegenskap? Begrepet *den juridisk frie person* må settes i sammenheng med et sett funksjonelle kriterier som gjorde at håndverkere, kjøpmenn og andre borgere kunne fungere i et urbant miljø. Det føydale avhengighetskonseptet var i praksis uhensiktsmessig å påføre borgere som var reisende handelsmenn. Urban profitt ble først og fremst tjent inn gjennom borgelige beskatningsmetoder, og den frie handelsmann genererte profitt i kraft av sitt selvstendige virke. Tilsvarende argument kan benyttes overfor håndverkerne og andre borgere; de var brikker i økonomiske systemer der visse privilegier la fundamentet for det urbane samfunnskonseptet. I Norge nedfelte man haulds rett i lovprotokollene, antageligvis fordi konseptet var såpass utbredt på kontinentet. Likevel var de norske bøndene frie, og statusordningen var ikke av all verdens betydning for et uinnskrenket bysamfunn, sett bort i fra at konseptet medførte differensiert status og likeverdighet i oppreisningssaker.

Bysamfunnene i Norge og Europa erfarte relativt lik institusjonalisering. Administrasjonen av byene var ofte knyttet opp mot domstoler og organiserende ombudsmenn med ulike funksjoner. I Europa knyttet byherrene regelmessig til seg offiserer, ofte kjent som scabini eller Schöffen, og disse representerte overmyndighetens interesser i den urbane sfære, slik vi også ser i Norge der kongen brukte sine håndgagne menn til å drifte byene.

Laugenes framvekst illustrerer hvordan borgere skapte sine egne interesseorganisasjoner på urbant plan. For handelsmenn og håndverkere var hensikten primært å verne sitt yrke fra utenforstående konkurranse, men utover i høymiddelalderen ble slike eds-fellesskap viktige brikker i urban maktkamp. Fraværet av sterke eds-fellesskap og betydningsfulle patrisiere i Norge, kontrasterer det europeiske mønsteret. Bulls kommentarer vitner om ubetydelige svorne foreninger i Norge, mens både Helle og Bugge argumenterer for at den norske handelsklassen i praksis brøt sammen tidlig på 1300-tallet. Heller ikke noen sterk håndverksklasse kan påvises i noen av de store kjernene, hvis vi aksepterer Holt sine påstander. Til sammenligning vet vi at ulike håndverksslager spilte en viktig rolle i maktforskyvningsprosessen som fant sted i Magdeburg i 1293/94. Fra et generelt ståsted eksisterte det som regel adskillig sterkere handelslaug og håndverkslaug i flesteparten av de europeiske byene.

Det er heller ikke mulig å påvise kommunale bevegelser i Norge, og dette er et viktig poeng. Kommunebevegelsene i Tyskland, enten de var revolusjonære eller fredelige, spilte ofte

nøkkelroller i bymyndighetenes omstruktureringsprosesser. Og framveksten av et sterkt borgerapparat hang noen steder sammen med evne til å forhandle med overformynderiet på en forent måte. Det er ikke enkelt å påvise at sosiale segmenter i Norge samhandlet i tilstrekkelig grad til å sette seg i forhandlingsposisjon med kongemakten. Hvis noen var i stand til det overhodet, kommer vel de tyske handelsmenn i Bergen nærmere enn noen andre. Den norske byrådsutviklingen var på en annen side relativt lik de europeiske variantene, i hvert fall i forhold til de stedene som forble dominert av en sterk verdslig eller geistlig formynder. De svært sene borgermesterutnevnelser i nord er et symptomatisk tegn på sen realpolitisk borgermakt. De norske byrådene forble i praksis underlagt kongens håndgagne menn, som monarkisk annekterte enheter, helt fram til senmiddelalderen.

Paralleller dratt mellom Norge og Tyskland vitner om et flerdimensjonalt forhold hva lovgivning angår. På norsk jord kan et stabilt lovmakingsapparat identifiseres innenfor kongedømmets maktsfære allerede på et tidlig stadium i middelalderen. I det vesentligste beholdt kongen sin legislative myndighet gjennom høy- og senmiddelalderen, selv om kirken var en fremgangsrik motstander på det politiske plan. Uavhengig av de underliggende årsakene er det monarkiske grepet om lovkonstruksjonen påfallende i norsk sammenheng. Og denne forfatningskontinuiteten kan kobles opp mot riksnasjonal styringsmakt. Forskjellene mellom norske regjeringsmakter og Det tysk-romerske keiserdømme, er spesielt tydelige når det kommer til innenrikskontroll og makt over andre samfunnsfraksjoner. Og slikt fører inn på et viktig spørsmål: hvor avgjørende var den politiske situasjonen egentlig for den tyske rettsutvikling? Det hersker ingen tvil om at byenes egne representanter fikk forsterket anledning til å konkurrere om den legislative makt på grunn av det desentraliserte og svake kongedømmet i Tyskland. De overensstemmende utviklingstrekkene i Tyskland og Italia underbygger dette, særlig når det kommer til urban autonomi. Likevel kan ikke de lovmyndige ulikhetene mellom det skandinaviske nord og Sentral-Europa forenkles til utelukkende å omfatte rikspolitisk stilling. Byene var forskjellige med hensyn til økonomisk identitet, størrelse, befolkningstall, kystlige og landlige geografibetingelser og så videre. De var dessuten sammensatt etter ulike samfunnsnøkler og ble preget av styrkeforhold mellom byherre og sosiale fraksjoner. Noen byer var relativt like i sine strukturer, hvilket betydde at urbaniseringsprosessene og det påfølgende lovgivningsapparat erfarte noenlunde tilsvarende utviklingstrekk. Lovgivningskapasitet og bystyring gled dessuten over i hverandre, ikke bare i Norge, men også i flesteparten av middelalderens kontinentale byer. Det skal nemlig vanskelig gjøres å vurdere lovgivere i middelaldersk kontekst uten å involvere den øvrige

sentralstyringen. Og når vi legger til grunn de ulike byrådsutviklingene i Norge og Tyskland, krystalliserer det politiske bildet seg: den generelle lovgivningsmyndigheten forflyttet seg til borgelige koalisjoner på et mye tidligere stadium i Tyskland enn i Norge. De ulike utviklingstrekkene som har blitt påvist i Bergen og Magdeburg, underbygger dette poenget videre.

I Magdeburg er det mulig å registrere et forløp der et kjøpmannsdominert byråd agerte sammen med sterke laugbevegelser for å frigjøre rådet fra biskopens dommerpanel. Byrådet transponerte seg fra å være en underkommisjon av dommerpanelet – altså et funksjonelt anneks til byherren – til å bli en selvstendig, lovgivende enhet med større reell innflytelse enn byherren, i alle fall når det kommer til den hverdagslige kontroll over byens politiske anliggender. Nå hadde riktignok de norske rådmennene i Bergen et visst tilsnitt av lovgivende myndighet gjennom sin vedtektsutforming, men denne autoritet var i praksis et delegert embete fra kongens side. Den kanskje fremste forskjellen mellom Bergen og Magdeburg er at de tyske rådmennene erfarte betydelig økt makt i løpet av middelalderen, mens tilsvarende aktører i Norge ikke gjorde det. Nå er det ikke nødvendigvis slik at sosiale bevegelser i Norge avsto fra å etablere selvstyringsapparater fordi de husfaste menn og det øvrige toppsjiktet ikke evnet å prosessere sine rettighetsambisjoner – en vel så aktuell innfallsvinkel er at grupperingene ikke strebet etter slik urban styringskontroll. Kan det være at privilegienivået til de husfaste menn i Bergen gjorde at revolusjonær virksomhet var unødvendig? Vi trenger bare huske på de utstrakte vinrettighetene og skattefordelene rådmennene fikk i Bergen på slutten av 1200-tallet. På en annen side er det tvilsomt at norske borgere, spesielt i Bergen, hadde kapasitet til å konkurrere med den sterke kongemakten. Uavhengig av de underliggende årsakene, kan vi konstatere at premissene for den bergenske lovgivning skilte seg ut fra den magdeburgske, og at makten over lovene utartet seg på forskjellig vis i de to byene som har vært våre sammenligningsobjekter.

Denne avhandlingen viser at bylovene og lovgivningsstrukturene i Norge var unike i forhold til Tyskland. Og kontrastene vitner om at norske urbaniseringsprosesser kan forstås som særskilte og regionalt betingede – de tyske prosessene stemte bedre overens med den europeiske rettsutviklingstendensen enn hva tilfellet var i nord. Fra et forskningsmessig ståsted er det risikabelt å assimilere Norge inn i det sentraleuropeiske mønsteret. Det er påfallende at de åpenbare forskjellene, som er å finne på en rekke områder, ikke har fått mer oppmerksomhet i norsk historieforskning tidligere. Ulikheter i både lovverkstyper og borgelig

styringsmakt er ikke overfladiske aspekter når vi prøver å definere urbane strukturer. Forskjellene reflekterer karakteren til de distanserte bysamfunnene på en oppsiktsvekkende måte. Og søker vi å forklare hvorfor byene i Norge var små, spredte og uutviklede, kan vi kanskje begynne med å lete etter svar på de riktige stedene. Lovene vi ikke klarer å lokalisere i Norge, forteller mye om hva slags bysamfunn som eksisterte i nord. Vi kan derfor ikke slå oss til ro med tradisjonelle tolkningsmetoder av norske urbaniseringsprosesser. Norsk historieforskning kan naturligvis tie om problematikken, men det tvilsomt om tvangstrøyene kan gi luft under vingene i vår videre søken etter historisk forståelse av middelalderbyene.

På et generelt grunnlag er det mulig å registrere at komparativ rettshistorie kan åpne forskningskanaler til norske og tyske samfunnsforhold. For Norges del er det nok et større behov å forstå de nordlige byene i en større kontekst enn til eksempel i Tyskland, England eller Frankrike. Sistnevnte territorier har i langt høyere grad blitt sammenlignet med hverandre av historikere og andre samfunnsforskere. Lovmaterialet kan tegne et historisk bilde i kompaniskap med andre litteraturtyper, og gir økt mulighet til å tolke historiske strukturer og samfunnssystemer. De juridiske kildene er nyttige komparative verktøy, og bør inkluderes i vårt arbeid for avdekke historiske forhold.

Litteratur

Bader, K., Dilcher, G. *Deutsche Rechtsgeschichte. Land und Stadt – Bürger und Bauer im Alten Europa*. Berlin/Heidelberg: Springer-Verlag, 1999.

Bagge, S., Smesdal, S. H., Helle, K. *Norske middelalderdokumenter*. Universitetsforlaget. Bergen/Oslo/Tromsø 1973.

Bartlett, Robert. *The Making of Europe: Conquest, colonization and cultural change 950-1350*. Princeton University Press 1993.

Bateson, Mary. *The Laws of Breteuil*. English Historical Review, Vol. 15 (1900). s. 73-78, s. 302- 318, s. 496-523 og s. 754-757.

Bateson, Mary. *The Laws of Breteuil*. English Historical Review, Vol. 16, No. 61 (Jan., 1901), No. 62 (Apr., 1901).

Bateson, Mary. *The Laws of Breteuil*. English Historical Review, Vol. 17, No. 66 (Apr., 1902).

Benevolo, Leonardo. *Die Stadt in der europäischen Geschichte*. Oversatt fra italiensk til tysk av Peter Schiller; originaltittel: *La Città Europea.*: Verlag C.H. Beck. München 1993.

Blom, Grethe Authén. *Kongemakt og privilegier i Norge inntil 1387*. Universitetsforlaget. Oslo 1967.

Blom, Grethe Authén. *Hellig Olavs by. Middelalder til 1537*. Trondheims historie 997-1997. Universitetsforlaget, 1997.

Blom, Grethe Authén. *Magnus Lagabøters Bylov og Trondheim med en innledning om Bergen bylovs overføring til rikets øvrige kjøpsteder*, i: Trondhjemske samlinger, bd 9 – hefte 2. Trondheim: Sentrum bok- og aksidenstrykkeri, 1974.

Bugge, Alexander. *Studier over de norske byers selvstyre og handel før Hanseaternes tid*. Utgitt av Den norske historiske Forening. Grøndahl & Søns Bogtrykkeri. Kristiania 1899.

Brendalsmo, J., Eliassen, F. *Den urbane underskog*. Novus forlag 2009.

Coriden, James. A. *An Introduction to Canon Law*. Paulist Press, 2004.

Davies, Norman. *Europe – A History*. Pimlico, 1997.

Dilcher, Gerhard. *Bürgerrecht und Stadtverfassung im europäischen Mittelalter*. Böhlau, 1996.

Ebel, Friedrich. *Magdeburger Recht, Band II. Die Rechtsmitteilungen und Rechtsprüche für Breslau. Teil 1 – Die Quellen von 1261 bis 1452*. Köln/Wien: Böhlau Verlag, 1989.

Ebel, Friedrich (Hrsg.). *Sachsenspiegel. Landrecht und lehnrecht..* Reclam. Stuttgart 1993.

Ebel, Friedrich *Unseren fruntlichen grus zuvor. Deutsches Recht des Mittelsalters im mittel- und osteuropäischen Raum. Kleine schriften*. Editert av Fijal, Leuchte, Schiewer. Böhlau Verlag. Köln/Weimar/Wien 2004.

Ebel, W. *Über die rechtsschöpferische Leistung des mittelalterlichen deutschen Bürgertums*, i: Vorträge und Forschungen, Bd. 11. *Untersuchungen zur gesellschaftlichen Struktur der mittelalterlichen Städte in Europa: Reichenau-Vorträge, 1963-64*. Thorbecke, 1974.

Eichler, E. und Lück, H. (Hrsg.). *Rechts- und Sprachtransfer in Mittel- und Osteuropa. Sachsenspiegel und Magdeburger Recht*. De Gruyter Rechtswissenschaften Verlags- GmbH. Berlin 2008.

Engel, Evamaria. *Die deutsche Stadt im Mittelalter*. Düsseldorf: Patmos Verlag GmbH & Co. KG, Albatros Verlag, 2005.

Ennen, Edith. *Frühgeschichte der eurpäischen Stadt*. Bonn: Ludwig Röhrscheid Verlag, 1953.

Ennen, Edith. *The medieval town. Europe in the Middle Ages, Selected Studies*. North-Holland Publishing Company, 1979.

Friedrich Carl von Savigny. *Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter. Bd. 1*. Heidelberg 1834.

Fuhrmann, Horst. *Germany in the high middle ages c.1050-1200*. Cambridge University Press, 1986.

Fürth, August. *Die Ministerialen*. J. P. Bachem, Hof-Buchhändler und Buchdrucker. Cöln am Rhein 1836.

Gaupp, Ernst Theodor. *Das alte Magdeburgische und Hallische Recht. Ein Beitrag zur deutschen Rechtsgeschichte*. Breslau 1826.

Gaupp, Ernst Theodor. *Ueber deutsche Städtegründung, Stadtverfassung und Weichbild*. Jena 1824.

Gullbekk, Svein. *Natural and money economy in medieval Norway*. Scandinavian Journal of History 30, 2005.

Haase, Carl (Hrsg.). *Die Stadt des Mittelalters. Zweiter Band, Recht und Verfassung*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 3. Aufl. Darmstadt 1987.

Haverkamp and Vollrath (eds.). *England and Germany in the High Middle Ages*. The German Historical Institute London. Oxford University Press, 1996.

Helle, Eliassen, Myhre og Stugu. *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*. Pax forlag A/S. Oslo 2006.

Helle, Knut. *Bergen bys historie. bd. 1. Kongssete og kjøpstad. Fra opphavet til 1536*. Universitetsforlaget. Bergen 1982.

Helle, Knut. *Norge blir en stat - 1130-1319*. Håndbok i Norges historie, bd. 3. Universitetsforlaget, 3. opplag, 1993.

Helle, Knut. *Under kirke og kongemakt 1130-1350*. Aschehougs norgeshistorie, bd. 3. Oslo 1995.

Helle, K. og Nedkvitne, A. *Sentrumsdannelser og byutvikling i norsk middelalder*, i: G.A. Blom (red.), *Middelaldersteder, Urbaniseringsprosessen i Norden*. Rapport til Det XVII. nordiske historikermøtet, Trondheim 1977, særtrykk 1982.

Herzstein, R. E. (red.). *The Holy Roman Empire in the Middle Ages. Universal State or German Catastrophe?*. D. C. Heath and Company, 1966.

Hilton, Rodney. *English and French towns in feudal society. A comparative study*. Cambridge University Press, 1995.

Historische Zeitschrift, Beheft 7. *Stadt und Herrschaft: Römische Kaiserzeit und Hohes Mittelalter*. Herausgegeben von Friedrich Vittinghoff. R. Oldenbourg Verlag München 1982.

Hohenberg, P., Lees, L. *The Making of Urban Europe 1000-1950*. Harvard University Press, 1985.

Holmsen, Andreas. *Norges historie. Fra de eldste tider til 1660*. Universitetsforlaget AS, 1977.

Holmsen, A., Simensen, J. *Rikssamling og kristendom. Norske historikere i utvalg I*. Universitetsforlaget, 1967.

Holmsen, A., Simensen, J. *Samfunnsmaktene brytes. Norske historikere i utvalg II*. Universitetsforlaget, 1969.

Holt, R., Rosser, G. (eds.) *The Medieval Town, A Reader in English Urban History 1200-1540*. Longman Group UK Limited, 1990.

Holt, Richard. *Population and society c650-1300*, i: D. Palliser, ed., *Cambridge Urban History of Britain*, vol.i, 600-1540. Cambridge 2000.

Holt, Richard. *What if the sea was different? Urbanization in medieval Norway*, i: C. Dyer, P. Coss, C. Wickham (eds.). *Rodney Hilton's Middle Ages*. Cambridge 2005.

Jeep, John M (edt.). *Medieval Germany. An Encyclopedia*, Routledge Encyclopedias for the Middle Ages Series, Vol. 6. Taylor & Francis, Inc., 2001.

Kaufmann, Stammler und Werkmüller (Hrsg.). *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte, bd. 1*. Erich Schmidt. Berlin 1971.

Krag, C., Sandnes, J. *Norske historikere i utvalg V*. Universitetsforlaget, 1981.

Lieberwirth, Rolf. *Das Privileg des Erzbischofs Wichmann und das Magdeburger Recht*. Sitzungsberichte der sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse. Band 130 – Heft 3.: Akademie-Verlag. Berlin 1990.

Logan, F. Donald. *A History of the Church in the Middle Ages*. Routledge, 2002.

Lorentzen, Bernt. *Lov og rett i Bergen i Middelalderen. Samfunn og rettsvesen*. Det Hanseatiske Museums Skrifter nr. 20. A.S. John Griegs boktrykkeri. Bergen 1974.

Lück, Heiner. *Über den Sachsenspiegel. Entstehung, Inhalt und Wirkung des Rechtsbuches*. Halle a.d. Saale 1999.

Lück, H, Müller, R. *Sachsenspiegel und Magdeburger Recht – Grundlagen für Europa*. Landeszentrale für Politische Bildungs Sachsen-Anhalt. Handel und Wandel KG. Magdeburg 2005.

Lunden, Kåre. *Money economy in medieval Norway*. Scandinavian Journal of History 24, 1999.

Mayer, Theodor (Hrsg.). *Untersuchungen zur gesellschaftlichen Struktur der mittelalterlichen Städte in Europa. Reichenau-Vorträge. Vorträge und Forschungen*, bd. XI. Hrsg: Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte. Stuttgart: Jan Thorbecke Verlag Konstanz, 1963-1964.

Meyer, Herbert (Hrsg.). *Das Mühlhäuser Reichsrechtsbuch aus dem Anfang des 13. Jahrhunderts* (Schriften der Akademie für Deutsches Recht, Gruppe V: Rechtsgeschichte), 3. Auflage, Weimar 1936.

Morrison, Karl F. (red.). *The Investiture Controversy. Issues, Ideals, and results*. Holt, Rinehart and Winston, Inc. 1971.

Nedkvitne, Arnved. *Hanseatende og Bergens utenrikshandel i middelalderen*, i: I. Øye (red.), *Kjøpstad og rikssentrum. Onsdagskvelder i Bryggens Museum II*, Bergen 1986.

Nicholas, David. *Urban Europe, 1170-1700*. Palgrave Macmillan, 2003.

Nicholas, David. *The Growth of the Medieval City. From Late Antiquity to the Early Fourteenth Century*. Addison Wesley Longman Limited. London/New York 1997.

Planitz, Hans. *Die deutsche Stadt im Mittelalter. Von der Römerzeit bis zu den Zunftkämpfen.*: Hermann Böhlau Nachf., Wien/Köln/Graz 1975.

Puhle, Matthias. *Magdeburg im Mittelalter. Der weg von der Pfalz Ottos des Großen bis zur Hansestadt um 1500*. Mitteldeutscher Verlag. Halle (Saale) 2005.

Reynolds, Susan. *Kingdoms and Communities in Western Europe*. Oxford 1997.

Robberstad, Knut. *Magnus Lagabøters Bylov*. Oversatt utgave med bidrag av Absalon Taranger. Kristiania: Cammermeyers boghandel, 1923.

Sandnes, Jørn og Hagland, Jan Ragnar. *Bjarkøyretten. Nidaros eldste bylov*. Det norske samlaget, 1997.

Seip, Jens Arup. *Lagmann og lagtun i senmiddelalderen og det 16de århundre*, i: Skrifter utgitt av Det norske Videnskaps-Akademi i Oslo. II. Hist.-Filos. klasse No. 3. I kommisjon hos Jacob Dybwad. Oslo 1934.

Sigurdsson, Jon Vidar. *Norsk historie 800-1300*. Det Norske Samlaget, 1999.

Solberg, Grete. *Rådmenn i Bergen i middelalderen fram til ca. 1500*. Hovedoppgave i historie ved Universitetet i Bergen. Høsten 1975.

Supphellen, Steinar. *Frihet og føydalisme. Fra sovjetisk forskning i norsk middelalderhistorie*. Utdrag av en avhandling av A. Ja. Gurevitsj, *De frie bønder i det føydale Norge*. Universitetsforlaget. Norges almenvitenskapelige forskningsråd 1977.

Swanson, Heather. *The illusion of economic structure: craft guilds in late medieval English towns*, i: *Past and present*, 121, 1988.

Taranger, Absalon. *Magnus Lagabøters Landslov*. Oversatt utgave. Universitetsforlaget. Oslo/Bergen 1979.

Ullrich, Stefan. *Untersuchungen zum Einfluss des lübischen Rechts auf die Rechte von Bergen, Stockholm und Visby*. Rechtshistorische Reihe 375. Zugl.: Würzburg, Univ., Diss.: Peter Lang, 2007.

Wickham, Chris. *Early Medieval Italy: Central Power and Local Society 400-1000*. Macmillan, 1981.

Internettressurser

”The hanseatic league” – nettsted med oversikt over diverse primærkildelover. Fanen ” Breslau Adopts the Charter of Magdeburg” er gjengitt fra følgende verk: Thatcher, Oliver & Edgar McNeal, eds., *A Source Book for Medieval History*. New York & Chicago: Charles Schribner’s sons, 1905. Siden er besøkt høst 2008 og vår 2009.

URL: http://www.furthark.com/hanseaticleague/src_pri_1261magdeburglaw.shtml

”Lost memory – libraries and archives destroyed in the twetieth century” – fane under Unesco sitt nettsted. Siden er besøkt vår og høst 2009.

URL: <http://www.unesco.org/webworld/mdm/administ/pdf/LOSTMEMO.PDF>

”Medieval source book” – administrert av Universitetet i Fordham. Siden er besøkt høst 2008 og vår 2009.

Følgende originaldokumentariske faner har blitt anvendt innenfor nettstedet:

1. ”Communal revolt in Laon, 1115.”

URL: <http://www.fordham.edu/halsall/source/guibert-laon.html>

2. ”Charter for town of St. Omer, 1127.”

URL: <http://www.fordham.edu/halsall/source/1127stomer.html>

3. ”Charter of Lorris 1155.”

URL: <http://www.fordham.edu/halsall/source/lorris.html>

4. ”Ipswich: Account of the Setting Up of Self-Government.”

URL: <http://users.trytel.com/~tristan/towns/ipswich2.html>

5. ”An Inquiry into the Tolls of Raffelstettin.”

URL: <http://www.fordham.edu/halsall/source/905Rafflstn.html>

6. ”Declaration of the Powers of the Count of Toul over the City of Toul, 1069.”

URL: <http://www.fordham.edu/halsall/source/1069Toulgild.html>

7. ”Gregory VII: Dictatus Papae 1090.”

URL: <http://www.fordham.edu/halsall/source/g7-dictpap.html>

”Die Raffelstetter Zollordnung und ihre Bedeutung” – Universitetet i Klagenfurt. Siden er besøkt høst 2008 og vår 2009. URL: <http://wwwu.edu.uni-klu.ac>